

MÜSLÜMAN COĞRAFYACILARIN GÖZÜYLE ORTA DOĞU'NUN ÖNEMLİ MERKEZLERİ: DİMAŞK, ÜRDÜN VE HUMUS (10 VE 11. YÜZYILLAR)*

 Zafer ÖZDEMİR^a

 Sebahattin SAMUR^b

Özet

Şam bölgesi, coğrafi konumu itibarıyla stratejik bir yerde bulunması sebebiyle tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olup aynı zamanda çok sayıda devletin ve hükümdarın bölge hâkimiyeti için mücadele etmesine sebep olmuştur. Bölgede dini açıdan önemli merkezlerin bulunması, eski medeniyetlerin var oluşu, verimli toprakların varlığı, doğu-batı ticaret yolları üzerinde bulunuşu ve Akdeniz'e açılan önemli limanları içinde barındırması gibi nedenler, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel açılardan önemli sonuçlar meydana getirmiştir. 7. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından bölgeye Müslüman orduları sevk edilmeye başlanmış, ikinci halife Hz. Ömer (r.a.) döneminde ise bölge, büyük ölçüde fethedilerek İslam hâkimiyetine girmiştir. Sonraki dönemlerde sırasıyla Emevîler, Abbasiler, Tolunoğulları, İhşidîler, Hemedânîler ve Fatımîler tarafından idare edilen Şam bölgesi, 11. yüzyılın son çeyreğinde doğudan gelen Türkmen kitleleri tarafından ele geçirilmek suretiyle Selçuklu Devleti'ne tâbii hale getirilmiştir. Hz. Ömer (r.a.) döneminde bölgenin idaresi için Dımaşk, Ürdün, Filistin ve Humus merkezlerine "askeri birlik, ordu" anlamına gelen cünd merkezleri kurularak İslam orduları buralara yerleştirilmiştir. Bu çalışmada 10. ve 11. yüzyılda Şam bölgesinin önemli askeri-idari (cünd) merkezlerinden olan Dımaşk, Ürdün ve Humus merkezleri ile bunlara bağlı şehir ve beldelerin genel tarihi, özellikleri, dini-kültürel açıdan önemi, şehirlerin fiziki yapısı, diğer merkez ve beldelere olan yol ve mesafeleri hakkında bilgiler verilmiştir. Araştırma kapsamında veri toplama aracı olarak dönemin bölgedeki yerleşim merkezlerini anlatan genel tarih, seyahatname ve coğrafya türünden birinci el ve muahhar kaynaklar, şehir tarihi hakkında yazılmış çağdaş eser ve makaleler ile ansiklopedik bilgiler literatür taraması yapılarak kullanılmıştır. Veri analizinde merkez şehir ve beldeler temelinde toplanan veriler, tasnif yöntemi ile derlenmiştir. Ayrıca bu çalışma, idare merkezlerinin sınırları, şehirlerin konumları, yol ve mesafeleri konusunda haritalarla desteklenmiştir. Sonuçta elde edilen veriler ışığında bölgenin bu üç önemli merkezinin siyasi, askeri, sosyo-ekonomik ve coğrafi açılardan ne denli büyük bir öneme sahip olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam tarihi, Şam, Dımaşk, Ürdün, Humus.

* Bu makale, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı - İslam Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi Zafer ÖZDEMİR'in Prof. Dr. Sebahattin SAMUR danışmanlığında yürüttüğü "Bilad-I Şam'da Selçuklu Yönetiminin Tesisi ile I. Haçlı Seferinin Etkileri" isimli doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

^a Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, z_ozdemir38@hotmail.com

^b Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, samurs@erciyes.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 20.12.2022, Makale Kabul Tarihi: 20.03.2023

MAJOR CENTERS OF THE MIDDLE EAST WITH THE SIGHT OF ISLAMIC GEOGRAPHERS: DIMASHQ, JORDAN AND HOMS (10TH AND 11TH CENTURIES)

Abstract

El-Shâm area, as being a strategic place with its geographical location has been hosting for many civilizations throughout history and at the same time has been the reason for many states and emporors to clash on the region dominitions. There has happened political, economical, social and cultural major religious centers in the region, the existence of ancient civilizations, the existence of fertile land, being ancient located on east and west trading routes and harbouring the ports of Mediterranean Sea. In the Second quarter of 7th century, Islamic armies were forwarded to the region by Prophet Mohammed, the region came under Islamic domination after being widely conquered during Caliph Omar reign. In the following periods el-Sham region, which is ruled by Umayyads, Abbasids, Tulunids, Işids, Hamdanids, Fatimids in turn came under the rule of Seljuk Empire by means of being secured by eastern most Turkmenian populace in the last quarter of 11th century. Islamic armies were settled to the regions Dimashq, Jordan, Palestine and Homs centers to rule the region by establishing "Cünd" centers meaning troops, army during Caliph Omar reign. In this case of study, there is detailed information about the history of major military and governmental centers of Dimashq, Jordan, Homs and their towns, their properties, their importance from the point of religion and culture, the physical structures of the cities, their distance to the other cities and towns in the 10th and 11th centuries in the el-Sham region. Within the context of this research, general history, narrating centers of population of that age, travel books and first hand - behind hand sort of geographical sources, both contemporary pieces of writings and articles that are written about city's history and encyclopaedical data have been utilized by literature review. Data that is collected round central cities and towns is compiled with classification method. Moreover, this case of study is supported along with maps concerning boundaries of headquarters, locations of cities, their roads and distances. After all, in the light of acquired data, it is tried to be exposed how these centers of the region have such a considerable worth in terms of political, military, social-economics and geographical manners.

Keywords: History of Islam, al-Shâm, Dimashq, Jordan, Homs.

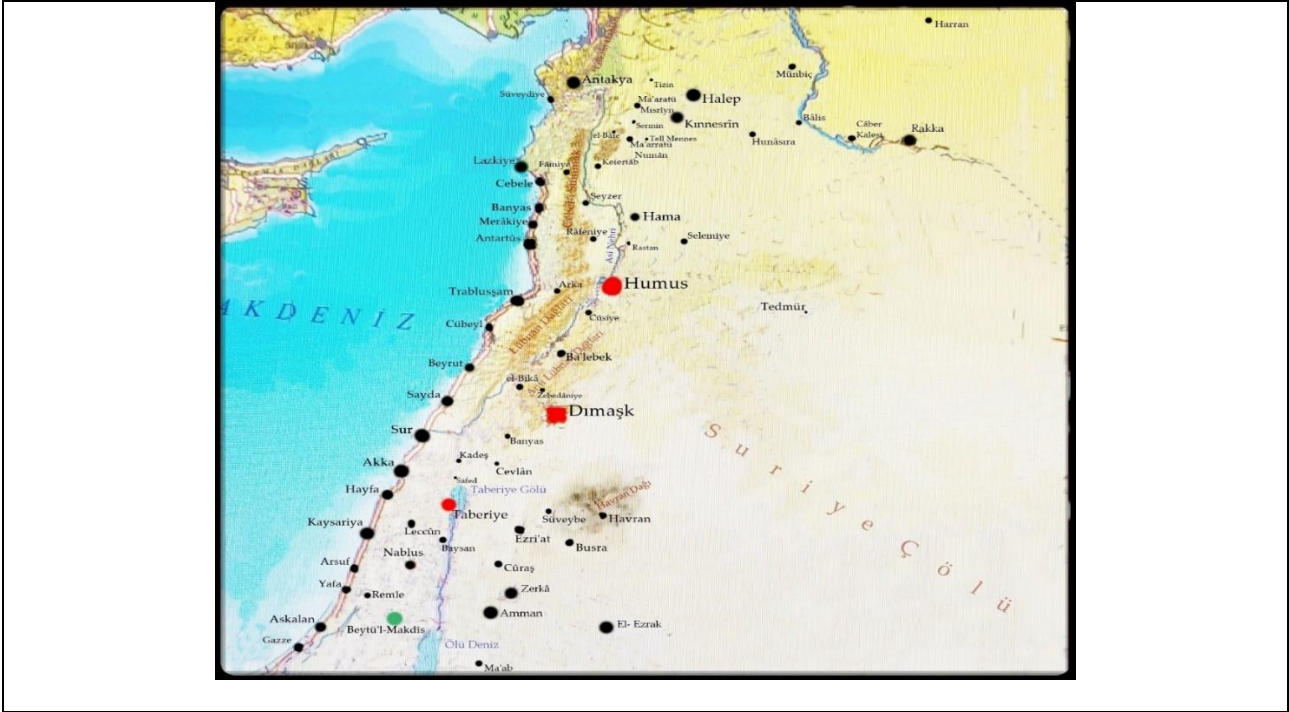

Giriş

Şam bölgesi İslam coğrafyasının en önemli bölgelerinden birisidir. Bu bölgeye İslam Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanında Müslüman orduları bölgeye sevk edilmeye başlanmış, İslam'ın ikinci halifesi olan Hz. Ömer zamanında ise bölgenin fethi büyük ölçüde tamamlanmıştır. Sonraki dönemlerde İslam'ın hâkimiyet sahasının oldukça genişlemesi ile Şam bölgesi özellikle Emeviler döneminde önemli bir merkez olmuş, Abbasiler döneminde ise Bağdat merkezli Irak bölgesinden sonra yine önemli bir merkez olarak kalmaya devam etmiştir. Bulunduğu coğrafi konum itibarıyla İslam coğrafyasının önemli bir noktasında bulunması, bu bölgeyi stratejik açıdan önemli kılmıştır. Nitekim Emevîler döneminde İslam devletinin baş şehrinin Dimaşk olması ile Şam bölgesi oldukça görkemli bir asır geçirmiştir.

Hz. Ebu Bekir döneminde Halid b. Velid komutasında başlayan Şam bölgesi fetihlerinin Hz. Ömer döneminde Ebu Ubeyde b. el-Cerrah'ın genel komutasında devam etmesi ile (Taberî, 2019, s. 425) Şam bölgesinin neredeyse tamamına yakınının fethi bu halife döneminde gerçekleştirilmiştir. Şam bölgesinin valisi olarak atanan Ebu Ubeyde'nin vefatı sonrasında halife Hz. Ömer, Yezid b. Ebî Süfyan'ı Şam

valiliğine atamıştır. Farklı rivayetlerde ise Yezid'i Ürdün'e ve Filistin'e; Ebu'd-Derdâ'yı Dımaşk'a; Ubâde b. Samit'i Humus'a vali tayin ettiği ifade edilmiştir. Yezid'in 18 yılı sonunda/639-640 ölümünden sonra ise Muaviye b. Ebî Süfyan Şam'a vali tayin edilmiştir (Belâzurî, 1987, ss. 199-201). Hz. Osman'ın halifeliği döneminde Muaviye'nin yetkileri genişletilerek bütün Şam bölgesinin genel valisi olarak görevine devam etmiştir. Kurumsallaşma hareketleri noktasında yeni kurulan İslam devleti için birçok yeniliği getiren Hz. Ömer, Şam bölgesinin idaresi için burasını başlangıçta Filistin, Dımaşk, Ürdün ve Humus olmak üzere dört cünd^a merkezine ayırmış ve bu bölgelere yöneticiler atamıştır. Emevîler döneminde ise bu merkezlere Kınnesrîn cündü ilave edilerek sayı beşe çıkarılmıştır (el-Bekrî, 1992, s. 498; İbn Rüste, 1892, s.105; Yılmaz, 2021, s. 76). Bu merkezlere Arap yarımadasının değişik bölgelerinden kabileler getirilerek iskân edilmiş ve Doğu Roma (Bizans) istilasına karşı bölgenin korunması için gerekli önlemler alınmıştır. Şam bölgesinin merkezlerini oluşturan bu yerlerin genel siyasi tarihi hakkında kısa bilgiler verilmiş ve sonrasında genel tarih, coğrafya ve seyahatname türü eserlerde bulunan bilgiler dikkate alınarak bölgenin şehirleri, bu şehirlerin özellikleri, bağlı oldukları merkezler, dini-kültürel önemleri, yol ve mesafeleri, sınırları hakkında bilgiler sunulmuştur. Çalışmamızın boyutunu aşacağı ve farklı bir çalışma konusu yapılacağı için Şam bölgesinin diğer cünd merkezleri olan Filistin, Kınnesrîn ile sınır şehirleri olarak bilinen Avâsım ve Suğur şehirleri bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

Harita 1. 10 ve 11. Yüzyıllarda Şam Bölgesi (Google, 2023), (Düzenleyen: Zafer ÖZDEMİR).

^a Sözlükte "ordu, askeri birlik" anlamlarına gelen cünd kelimesi terim anlamı itibarıyla Şam bölgesinin İslam hâkimiyetine girdikten sonra askeri amaçlı ordu birliklerinin yerleştirildiği merkezler olarak askeri-idari yerleri ifade etmek için kullanılmıştır. Bu idare sisteminin Müslümanlar tarafından Doğu Roma'nın bölgede uyguladığı thema idari yapılanmasından ilham alınarak uygulandığı iddia edilmiştir. Başlangıçta cünd kelimesi özel bir yeri tanımlamaktan ziyade ordunun ihtiyaçlarının karşılandığı yerleri ifade etmek için kullanılmış, daha sonradan kelime bulunduğu şbaş şehirle özdeşleşmiş ve bu bölge anlaşılır olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. (Yılmaz, 2021)

A. DIMAŞK CÜNDÜ

İslam coğrafyacıları Şam bölgesinin merkezinin Dimaşk olduğunu belirtmişlerdir. Bu eyalet merkezi, kuzey güney yönünde bölgenin orta noktasında olup kuzeyinde Humus cündü, güney batısında Ürdün cündü ve güneyinde ise Filistin cündü bulunmaktadır. Doğusu ise kırsal olup çöllerin yaygın olduğu bir alandır. Dimaşk cündünün şehirleri ise; Guta ovasında bulunan *Dimaşk*, deniz kenarında bulunan *Sayda*, *Beyrut*, *Trablus/Atrablus* şehirleri, *Arka/Irka*, *Cübeyl*; Bika' kırsal bölgesinin şehirleri olan *Ba'lebek*, *Kâmid*, *Arcemuş*, *Zebedânî*; Havrân kırsal bölgesinin şehri olan *Busra ve Sarhad*; Beseniyye kırsal bölgesinin şehri olan *Ezri'ât*, Belkâ kırsal bölgesinin merkez şehri olan *Amman*, Cibâl kırsal bölgesinin şehri olan *Arendel* ve Cevlân kırsal bölgesinin şehri olan *Baniyâs* şehirleridir (Ciner, 2018, s. 162; İbn Hurdazbih, 2019, s. 74; Ya'kûbi, 2021, s. 143). İslam coğrafyacılarının eserlerinde yukarıda sayılan şehirlerden bazıları hakkında verdikleri bilgiler ise şu şekildedir.

Harita 2. 10 ve 11. Yüzyıllarda Dimaşk Cündü (Google, 2023), (Düzenleyen: Zafer ÖZDEMİR.

1. Dimaşk Şehri

Rivayetlere göre Dimaşk şehri, Dimaşk b. Kânî b. Mâlik b. Arfazşâz b. Sâm b. Nuh tarafından Hz. İbrahim (as)'in doğumundan elli yıl kadar önce inşa edilmiştir (Ağarı, 2002, s. 301; Ciner, 2018, s. 166). Asurca dilinde Dimaşkî veya Timaşgi denilen Dimaşk şehrine, M.Ö. VIII. yüzyılda Asurlular, VII. yüzyılda Babilliler, VI. yüzyılda Grekler ve milâdî I. yüzyılda ise Romalılar hâkim olmuşlardır (Erkoçoğlu, 2017, s. 2). Şehir gerek İslam'dan önce gerekse İslam'ın buraya hâkim olduğu asırlardan itibaren siyasi ve ekonomik açılarından önemli bir merkez olmasının yanında dini açıdan da önemli bir konumda olmuştur. Hz. Yahya (as)'nın burada tevhit mücadelesi verdiği ve sonucunda öldürüldüğü (İbn Havkal, 2021, s. 151; Opçin, 2015, s. 151), Hz. Hud (as)'un kabrinin burada olduğu, Hz. Zekeriya

(as)'nın lahдинin burada olduğu ve iki direk arasına yerleştirilmiş bir sandukasının olduğu (İbn Battuta, 2004, s. 134, 137), şehrin kuzeyindeki Kasiyûn dağında Hz. Adem'in çocuklarından Kabil'in kardeşi Habil'i öldürdüğü rivayetleri ifade edilmiştir (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 217). Dımaşk şehrinin güney tarafında iki mil^b uzaklıkta Hicaz, Mısır ve Kudüs'e giden yolun kenarında Akdam mescidi vardır ki, bu mescitteki ayak izlerinin Hz. Musa (as)'ya ait olduğu rivayetleri de mevcuttur. İslamî dönemle alakalı olarak ise Dımaşk şehrinin batı yakasında bulunan şehitler kabristanında Rıdvan biatına katılan Ebu'd-Derdâ ve hanımı, Fudâle b. Ubeyd, Vâsile b. Eskâ ve Sehl b. Hanzala gibi seçkin sahabelerin medfun olduğu, şehrin doğusunda dört mil uzaklıkta Menîha ismi verilen çölde ise Medine şehrinde ikamet etmiş olan ve Hz. Ebu Bekir döneminde bölgeye gelen Evs kabilesi reisi ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in sahabelerinden olan Sad b. Ubâde'nin medfun olduğu, yine şehrin güneyinde bir fersah^c mesafede Hz. Ali (ra)'nin eşi Hz. Fatıma (ra)'dan doğan kızı Ümmü Gülsüm'ün medfun olduğu ifade edilmekte, tüm bunlar İslam dini açısından da şehrin önemini ortaya koymaktadır (İbn Battuta, 2004, s. 146).

Dımaşk şehrinin Müslümanlar tarafından fethedilmesi h. 14 Recep/Ağustos-Eylül 635 senesinde yaklaşık dört aylık bir kuşatma sonunda sulh yoluyla gerçekleştirilmiştir. Şehrin kuşatılması esnasında Halid b. Velid kuvvet yoluyla şehre girmiş; fakat şehrin diğer kapılarından giren Müslüman komutanlar sulh yoluyla şehre girdikleri için bütün şehre sulh hükümleri icra edilmiştir. Dımaşk sulhu, paylaşım, dinar, mülk ve kişi başına bir dinar cizye olarak belirlenmiş; ayrıca ekinine göre her bir cerîb araziye bir cerîb buğday veya arpa olarak belirlenmiştir (Taberî, 2019, ss. 440-445). Dımaşk şehri Müslümanlar tarafından sulh yoluyla fethedildiği zaman sulh kağıdında *"Bismillahirrahmanirrahim. Bu vesika Halid b. Velid'in Dımaşk'a girince halkınun canları, malları, kiliseleri için verdiği amannamedir. Kiliseleri, şehirlerinin surları yıkılmayacak, evlerine kimse girip oturmaz. Bu konuda Allah'ın yemini, peygamberinin, halifelerinin, müminlerinin sözü vardır. Cizyeyi verdikleri müddetçe onlara iyi davranılacaktır."* şeklinde yazılarak bütün gayri müslimlerin can ve mal dokunulmazlığının sağlanarak kendilerine mabetlerinde özgürce ibadet etme serbestliği tanınmıştır (Belâzurî, 1987, s. 173, 174; Kudâme İbn Cafer, 2018, s. 32, 33). Şehir İslam egemenliği altına alındıktan sonra sırasıyla Emevîler, Abbasiler, Tolunoğulları, İhşîdîler, Hemdânîler ve Fatımîlerin idaresinde yönetilmiş, 1076 yılına gelindiğinde ise Türkmen beyi Atsız tarafından zapt olunmuştur (Erkoçoğlu, 2017, s. 6).

Dımaşk şehrinin tarihi ve önemi hakkında bu bilgilerden sonra şehrin konumu ve özellikleri ile ilgili olarak İslam coğrafyacılarının eserlerinde aktardıkları bilgiler şu şekildedir. Dımaşk şehri, Lübnan dağlarının doğu eteklerinde yer alan Kâsiyun dağı ile Bâdiyetü's-Şam adı verilen çöl bölgesi arasında

^b Mil; Latince de "bin" anlamına gelen "mille" kelimesi Roma ordusunun 1000 çift adımda yürüdüğü mesafeyi ifade etmek için kullanılmıştır. Kavram, Roma İmparatorluğu'nun hâkim olduğu bölgelerde kullanılmıştır. Arapça 'da mesafe belirtmek için birer mil aralıklarla dikilmiş yol işaretlerine de mil adı verilmiştir. Kelime Farsça'ya ve Türkçe'ye de mîl şeklinde geçmiştir. Bu ölçü deniz mili ve kara mili olmak üzere iki çeşittir. Milin üskatları fersah ve berîd; askatları ise kasaba, kulaç, adım, arşın, ayak, kabza, parmak, arpa ve katır kuyruğu kıldır. Kaynaklar milin arşın cinsinden karşılığı noktasında farklı rakamları vermekle beraber Mahmûd Bey el-Felekî çeşitli işlemler sonucunda 4000 arşınlık şer'î mil için 1975,7 m., 1968,75 m. ve 1972,8 m. olmak üzere üç ayrı değere ulaşmakta ve üçüncüsünde karar kılmaktadır. İskenderiyeli Heron'a atıfla her biri 24 parmaklık 3000 tabii arşına veya 32 parmaklık 2250 arşına denk olduğunu belirttiği Roma milini ise 1479,6 metre olarak hesaplamaktadır (Kallek, 2020, s. 53-54).

^c Fersah: Yol mesafe ölçüsü olup, Kâmus-i Osmânî'de 3 mil uzunluğundaki mesafeye 1 fersah denilmektedir. 3 mil ise 9,985 km uzunluğundadır. (Halaçoğlu, 1995, s. 412)

olup, bölgenin en büyük şehridir (Tomar, 2010a, ss. 320-325). Düz bir arazi üzerinde olup etrafını dağlar çevrelemiştir. Şehre bu dağlardan bol miktarda su gelmektedir. Ekinlerin, bahçelerin oldukça fazla olduğu bu bölgeye Guta denilmektedir. Şam bölgesinde bu bölgeden daha güzel bir yerin olmadığını ifade eden İbn Havkal (ö. m. 977 sonrası), Dımaşk şehrinin enini 1 merhale^d boyunu ise 2 merhale olarak aktarmaktadır (İbn Havkal, 2021, s. 145, 151). Dımaşk şehri ile ilgili Makdîsî (ö. M. 1000) ise eserinde şehrin, bölgenin en büyük şehri olduğunu, binalarının ahşap ve kerpiçten yapıldığını, meyve olarak zengin olup fiyatların oldukça düşük olduğunu, kış mevsiminde kar olduğu ve şehirde bulunan hamamlardan daha görkemli, çeşmelerden daha güzel ve insanlardan daha saygılı olanının görülemeyeceğini zikretmektedir (Ciner, 2018, s. 164). Miladi 932 yılında tamamlandığı öne sürülen ve müellifi meçhul olan Hudûdü'l-alem isimli eserde Dımaşk şehrinin hoş, mamur, tarımın çok yapıldığı ve nimetleri bol olan kırsal bölgeler ve güzel akarsulara sahip gözde bir belde olduğundan ve Arap ülkelerinin en güzel şehirlerinden birisi olduğu ifade edilmiştir (Müellifi Meçhul, 2002, s. 110). Yakubî (ö. m. 905) şehrin cahiliye döneminde ve İslam'dan sonraki dönemde eski ve görkemli bir şehir olduğunu, sularının çokluğu ve bayındırlığı ile civar ordugahlarda benzerinin bulunmadığını, şehir içerisinden Beradâ nehrinin aktığını belirttikten sonra buranın nüfusu ile ilgili olarak halkının çoğunluğunun Yemen kökenli olduğunu ve Kays kabilesinde de bir topluluğun şehirde yaşadığını belirtmektedir. Endülüslü ünlü seyyah İbn Cübeyr (ö. m. 1217) şehri ziyaret ettiği dönemde şehirde Şiilerin Sünnilerden fazla olduğunu ve yörelerini kendi mezheplerine göre îmar ettiklerini kaydetmiştir (Okur, 2022, s. 389). Dımaşk şehrini 14. yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında gezen bir diğer ünlü seyyah İbn Battuta (ö. m. 1378) burasının güzelliğini ve görkemini övmekte; Mesih ve annesinin sığındığı yerleşime açık olan ve sulak Rabve tepesinin şehrin bir parçası olduğu ve doğusunda göz alabildiğine uzanan yeşil gutanın varlığına işaret ederek "*Cennet yeryüzünde ise bu kuşkusuz Dımaşk'tır*" demek suretiyle şehre olan hayranlığını ifade etmekten kendini alamamıştır (İbn Battuta, 2004, s. 130, 131). Ebü'l-Fida (ö. m. 1331) ise şehrin üçüncü iklimin^e sonunda olduğunu, 60 derece boylam, 33 derece 30 dakika enlemler üzerinde bulunduğunu belirtmekte, şehrin kuzeyindeki Kâsiyûn dağının rivayete göre Kabil'in kardeşi Habil'i öldürdüğü yer olduğunu belirtmektedir (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 217). İbn Cübeyr ise Dımaşk'ı doğunun cenneti, güzelliğinin temiz ve parlak aynası, güzel kokan çiçeklerle süslenmiş, atlas elbiselere benzer bahçelerle süslü sandalyesine oturmuş bir geline benzettirmektedir. Bölgeyi ve Dımaşk şehrini ziyaret eden daha başka seyyahlarda şehrin güzelliğini överek her bakımdan zengin bir yer olduğunu ifade etmişlerdir (Ayrıntılı bilgi için bakınız. Yıldız, 2018, s. 61,88). Görüldüğü üzere bölgeyi ziyaret eden bütün seyyahlar Dımaşk şehrinin bulunduğu alandan ve şehrin güzelliğinden etkilenmekte,

^d Merhale: Kaynaklarda bazen berîd kelimesi yerine kullanılan merhale, iki posta menzili arasındaki yaklaşık 25 km uzunluğa denk gelen mesafe olup menzil, konak ve gün kavramları da aynı uzunluğu ifade etmektedirler (İbn Havkal, 2021, s. 12).

^e Yedi İklim Teorisi: Dünyada yaşanabilir bölgeleri ve buralardaki şehirleri yedi iklime ayıran bu teori 10. yüzyıldan itibaren yazılan İslam coğrafya eserlerinde anlatılmıştır. Astrolojik olaylar ve iklimsel farklılıklar temelinde ortaya çıkan "Yedi İklim" anlayışının ortaya çıkışının Hind kaynaklı olduğu ifade edilse de daha kabul edilen görüşe göre Yunan menşeli olduğu belirtilmiştir. İbn Hurdazbih'in (ö. 300/912-13) coğrafi kozmolojinin oluşumunda önemli bir yeri olan Batlamyus'a (ö. m.168 [?]) ait Geographica adlı eseri tercümesi ile Müslüman coğrafya eserlerine giren yedi iklim anlayışı, Kur'an'ı Kerim'deki yedi gök anlayışının da etkisi ile fazlaca işlenmiştir. Yedi iklim içine giren şehirler genellikle doğu-batı yönünde sınıflanmış bu sınıflamada Şam bölgesi şehirleri genellikle üçüncü ve dördüncü iklim bölgesi içerisinde zikredilmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bakınız. (Ağarı, 2006)

hatta bazıları Dımaşk gutasını o dönemde dünyanın dört güzel mekânından birisi olarak saymaktadırlar.^f

Dımaşk şehrini kültürel açıdan önemli kılan birçok eserin olmasına rağmen içlerinde en çok ilgiyi çeken hiç şüphesiz *Benî Ümeyye Camii* olmuştur. Şehri ziyaret eden seyyahlar, bu yapının görkemi ve güzelliğinden oldukça etkilenmişler, eserlerinde uzun uzun burası ile ilgili bilgiler vermişlerdir. İslam dünyasında ondan daha güzeli ve sağlamının olmadığı, güzelliği ve ihtişam bakımından yeryüzündeki camilerin en büyüğü ve sanatkarlık açısından en üstünü olduğu ifade edilmiş; bu yapının İslam'dan önce sâbiilerin mabedi olduğu, sonrasında Yunanların ve daha sonra ise Yahudilerin ve putperestlerin hakimiyeti altında kaldığı ifade edilmiştir (İbn Battuta, 2004, s. 134; İbn Havkal, 2021, s. 150; Okur, 2022, s. 388; Opçin, 2015, s. 151). Evliya Çelebi'den nakledildiğine göre bu yapıyı ilk inşa eden kişinin Sâm b. Nuh olduğu, İslami dönemde ise Emevî halifelerinden Velîd. b. Abdülmelik tarafından tamir ettirilerek görkemli bir yapı haline getirildiği ve camiinin altın işlemelerinin ve mermerlerinin İslam dünyasında bir benzerinin olmadığı ifade edilmiştir (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 201; Ya'kûbî, 2021, s. 138; Yıldız, 2018, s. 82). Halife Velîd camiinin yapımı için İran, Hindistan, Batı Afrika ve Doğu Roma ülkelerinden işinin ehli sanatkârlar getirtmiş, Şam bölgesinin yedi yıllık vergisi ile Kıbrıs adasından da altın ile gümüş yüklü on sekiz gemi getirtilerek burası için harcanmıştır (Ciner, 2018, s. 165). Her ne kadar ifade edilen miktarlar oldukça abartılı olsa da halifenin, camiinin yeniden imarı için yüklü harcamalar yaptığı rahatlıkla söylenebilir.

Dımaşk şehrini kültürel açıdan zengin kılan önemli bir kurumda burada bulunan çok sayıda *vakıf müessesesidir*.^g Bu müesseseler şehirde İslam kültürünün ve yardımlaşma bilincinin ne denli yüksek seviyelerde olduğunu gözler önüne sermesi bakımından önemli olmuştur.

İslam coğrafyacılarına göre Dımaşk şehrinde bulunan *kapılar* şu şekilde sıralanmıştır. Câbiye kapısı, Ferâdis kapısı, Tûmâ kapısı, Küçük kapı, Büyük kapı, Doğu kapısı, Nehir kapısı ve Mehâmiliyîn kapısı (Ciner, 2018, s. 165; İbn Battuta, 2004, s. 144). İbn Fâkih'ten naklen bu kapılardan farklı olarak -ki aynı kapının farklı bir isimle anılabileceğini de göz önünde bulundurarak- Keysân kapısı da zikredilmiştir (Ağarı, 2002, s. 301). Konuyla ilgili İbn Cübeyr ise kentin sekiz kapısının bulunduğunu, bu kapılardan Doğu kapısında bulunan beyaz minarenin hadiste anlatılan Hz. İsa'nın kentin doğusundaki bir minareye ineceği yer olduğunu belirtmiştir. Kentin diğer kapılarını sıralamaya devam eden müellif yine doğu tarafında Tûma ve Selâmet kapılarının; kuzeyde Ferâdis ve Ferec kapılarının, batıda Nasr ve Câbiye kapılarının ve en son şehrin güney batısında Sağîr (Küçük) kapısının bulunduğunu belirtmiştir (Yıldız, 2018, s. 70).

Dımaşk cünd merkezinde toplanan vergi miktarı konusunda Yakûbî (ö. m. 905)'nin verdiği bilgi yıllık 300 bin dinar iken İbn Hurdazbih (ö. m. 912)'in verdiği bilgi yıllık 400 bin dinar olarak belirtilmiş,

^f Dünyanın dört cennetini Ebü'l-Fidâ şu şekilde sıralamıştır. 1. Dımaşk Gutası 2. Übülle Nehri kıyısı 3. Semerkand Soğdu ve 4. Bevvân Vadisi. (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 217)

^g Dımaşk şehrinde bulunan vakıfların bazıları, Beytullah'ı ziyaret etmek isteyip de edemeyenlere yardım etmek, evlenecek kızlara çeyiz yardımı yapmak, esir ve kölelerin hürriyetlerine kavuşturulmasını sağlamak, yolların tamir, kaldırımların bakım ve düzenini sağlamak gibi farklı şekillerde hizmet vermişlerdir.

Kudâme b. Câfer (ö. m. 948) ise Dımaşk cündü âmilliklerinin yıllık gelirinin 110 bin dinar olduğunu zikretmiştir (İbn. Hurdazbih, 2019, ss. 72-77; Kudâme b. Câfer, 2018, s. 153; Yakûbî, 2021, s. 137).

Dımaşk şehrinin civar şehir ve nahiyelere olan *yol ve mesafelerine* gelince, Dımaşk'tan Hıms/Humus'a giden yol üzerinde Zebedâniye, Ba'lebek ve Cûsiye şehirleri vardır (İbn Havkal, 2021, s. 145). Benzer bir rivayette ise Dımaşk-Hıms arasının 4 merhale olduğu, ilk durağın Hıms'a bağlı Cûsiye olduğu daha sonra Dımaşk ordugâhının ilk yeri olan Kârâ ve sonrasında Kutayfe ve buradan Dımaşk şehrine varıldığı belirtilmiştir. Hıms/Humus'tan Dımaşk'a posta yoluyla çıkan birisi ise Cûsiye'den geçtikten sonra Bekâ'ya ve oradan Ba'lebek'e oradan da Akabetü'r-Rûman yoluyla Dımaşk şehrine varmaktadır. Dımaşk şehrinde Ürdün ordugâhına ise dört merhale olup öncelikle Dımaşk arazisinden olan Câsim, sonra aynı araziye mensup olan Fîk geçidinde bulunan Hısfîn ve oradan da Ürdün şehirlerinden olan Taberiye'ye varılmaktadır (Ya'kûbî, 2021, s. 137, 141). Şam bölgesinin doğusunda bulunan Rakka şehri üzerinden Rusâfe- Hıms ve Dımaşk güzergahı ise şu şekildedir. Rakka, Rusâfe, Zeraa, Kastel, Selemiyye, Hıms, Şamsîn, Kârâ, Nebk, Kutayfe, Dımaşk. Rakka-Hıms arası 150 mil olup Hıms-Dımaşk arası ise 96 mil civarında bir uzunluğa sahiptir. Dımaşk-Mekke yolu arasındaki güzergahlar şu şekilde sıralanmıştır. Menzil-Menzil, Zâtü'l-menâzil, Serg, Tebük, Muhdes, Ekra'a, Cüneyne, Hicr, Vâdî'l-Kurâ, Ruhaybe, Zî'l-Merve, Süveyda, Zi Huşûb, Medine, Mekke (İbn Hurdazbih, 2019, s. 92, 141).

Dımaşk şehrinin merkeze olarak diğer şehirler ile olan mesafeler İslam coğrafyacıları tarafından eserlerinde farklı uzunluk ölçü birimleri ile ifade edilmiş olsa da şehirlerarasındaki mesafeler aşağı yukarı birbirine yakın olarak açıklanmıştır. Dımaşk'ın genişliğinin toplamda üç merhaleyi geçmediği belirtilerek Dımaşk-Hıms/Humus arasının beş günlük yol, Dımaşk-Taberiye arasının ise dört günlük yol olduğu belirtilmiştir. Dımaşk-Ba'lebek arası iki gün, Dımaşk-Beyrut arası dört gün, Dımaşk-Trablus arası iki gün, Dımaşk-Busrâ arası dört gün, Dımaşk-Ezri'at arası dört gün, Dımaşk-Zebedâniye arası bir gün, Dımaşk şehrinde Guta'nın en uzak noktasına ise bir günlük yol olduğu ifade edilmiştir (Ciner, 2018, s. 171; Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 205, 217, 218; İbn Havkal, 2021, s. 160, 161). Yukarıda verilen bilgilerden biraz farklı olarak Makdîsî; Dımaşk-Ezri'at arasının iki merhale; Yakubî; Dımaşk-Hıms/Humus arasının dört merhale; Nasır-ı Hüsrev; Dımaşk-Halep arasının 50 fersah ve Dımaşk'tan Taberiye ile Kudüs'e üçer gün, Dımaşk-Sur arasının 18 fersah; İbn Hurdazbih; Dımaşk-Hıms arasının 102 mil ve Dımaşk-Taberiye arasının 66 mil; Kudâme b. Cafer; Dımaşk-Taberiye arasının 58 mil, Dımaşk amilliğindeki Lecun'dan Filistin amilliğindeki Remle'ye dokuz posta menzili olduğunu belirtmişlerdir (Ağar, 2002, s. 16; Ciner, 2018, s. 172; İbn Hurdazbih, 2019, s. 73, 75; Kudâme İbn Cafer, 2018, s. 177, 180; Nasır-ı Hüsrev, 1967, s. 16, 22, 186). Kaynaklar arasında şehirler arasında mevcut olan bu mesafe tutarsızlıklarının ortaya çıkmasında, zaman içinde kullanılan yollarda farklı güzergâhların devreye girebileceği gibi, bazen seyyahların bölgeyi ziyaret etmeden eldeki kaynaklardan veya kişilerden faydalanarak yanlış bilgi alıp bunu eserlerine taşımaları da etkili olmuştur.

2. Ba'lebek Şehri

Dımaşk cündüne ait kırsal Bika' bölgesinin en önemli şehirlerinden olan Ba'lebek, dağın üzerinde bulunan bir şehirdir. Arapça'da Ba'lebek şeklinde söylenen şehrin isminin Ken'anîlerin baş tanrısı Ba'l'den geldiği ve Bekâ' vadisinde olması hasEbîyle de "Bekâ'nın Ba'l'i" (Ba'lü Bekâ) anlamı taşıdığı

ifade edilmektedir (Bostan, 1992, ss. 9-11). Şehrin Hz. Süleyman tarafından inşa edildiği/cinlere yaptırıldığı (Carnotensis, 2009, s. 116; Yıldız, 2018, s. 60), Romalılar döneminde Hristiyanlığın önemli merkezlerinden biri haline geldiği ve Helenistik dönemde Heliopolis (güneş şehri) olarak anılan isminin terkedilerek tekrar Ba'lebek olarak anıldığı belirtilmektedir. İslami dönemde ise şehir Hz. Ömer döneminde Ebu Ubeyde b. Cerrah tarafından 637 yılında sulh yoluyla İslam topraklarına dahil edilmiştir (Kudâme İbn Cafer, 2018, s. 34). Sonrasında Yezid b. Ebî Süfyan'ın idaresine bırakılmış, Emevîler döneminde gereken ilgiyi görmüş, şehre büyük bir camii ve bir darphane yapılmıştır. Sonrasında Abbasilerin kontrolüne geçen şehir önemli bir ordugâh şehri olarak kalmıştır. 878-974 yılları arasında ise şehre sırasıyla Tolunoğulları, İhşîdîler, Hemdânîler, Karmatîler ve Fatımîler egemen olmuşlardır. 974 yılında Doğu Roma istilasına uğrayan şehir sonrasındaki dönemde Fatımî hakimiyetine girmiş, 1024 yılında ise Benî Kilâb kabilesinden Salih b. Mirdâs tarafından Tayy kabilesinin ve Halep halkının da desteğiyle Halep şehrinin ele geçirilmesi sonrasında Bal'lebek şehri de Salih b. Mirdas tarafından Fatımîlerin elinden alınmıştır (Bilindir, 2017, s. 42; Merçil, 2020, ss. 149-151). Ba'lebek şehri, 1075 yılına kadar Fatımîler ile Mirdâsîler veya Benî Kilab kabilesi içerisinde Mirdâsî kolu ileri gelenleri arasında iktidar mücadelelerine sahne olmuş, bu tarihten sonra Türkmen liderlerinden Uvakoğlu Atsız tarafından ele geçirilmiştir. Sonrasında ise Selçuklu meliki Tutuş, Atsız'ı öldürerek bu şehre hâkim olmuştur (Bostan, 1992, ss. 9-11; Küçükbeğir, 2016, s. 34).

Ba'lebek şehri, dördüncü iklimde olup, dağlık bir bölgede kurulmuştur. Şehrin sınırlarına yakın kendi ismi ile müsemma bir nehir vardır ki, gerek bu nehir sayesinde gerekse bulunduğu konum itibarıyla hayır ve bereketi bol, toprağı verimli, meyveleri güzel, ucuzluk ve bolluğun olduğu, çiftliklerinin çokluğu ve bol üzüm yetiştirildiği, kirazının başka yerdeki kirazlarla kıyaslanamadığı güzel bir yer olarak tanıtılmıştır (Ciner, 2018, s. 167; Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 218; İbn Battuta, 2004, s. 124; İbn Havkal, 2021, s. 153; Müellifi Meçhul, 2002, s. 110; Opçin, 2015, s. 152; Ya'kûbi, 2021, s. 137). Çok eski bir şehir olan Ba'lebek, müstahkem surlara ve her biri bir dağ parçası büyüklüğünde kayalardan yapılan direklerle inşa edilen büyük bir kaleye sahip olup taştan yapılmış oldukça şaşırtıcı binalara sahiptir. Burada daha önce sâbiilere ait büyük bir tapınağın olduğu belirtilmektedir (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 218; Ya'kûbi, 2021, s. 137; Yıldız, 2018, s. 60).

Ba'lebek şehrinin, civarındaki diğer şehirlere olan mesafesine gelince Ba'lebek-Beyrut arasının 36 mil; Ba'lebek-Trablus arasının 54 mil; Ba'lebek-Dımaşk arasının 18 mil, Ba'lebek-Taberiye arasının 50 mil ve Ba'lebek- Arka kalesi arasının 60 mil uzaklıkta olduğu ifade edilmiştir (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 213, 217, 218; Kudâme İbn Cafer, 2018, s. 177).

3. Trablus/Atrablus/Trablusşam Şehri

Günümüzde Lübnan'ın kuzey kıyılarında Suriye sınırına yakın bir noktada bulunan Trablus şehri adını Grekçe Tripolis kelimesinden almaktadır. Arapça kaynaklarda ise Tarabulus/Atrabulus şeklinde zikredilmektedir. Şehrin kuruluş tarihi ile alakalı kesin bilgiler olmasa da arkeolojik kalıntılar şehrin kuruluşunun M.Ö. 8. asra kadar gittiğini göstermektedir. Bir müddet Pers hâkimiyetindeki şehir sonrasında M.Ö. 351 de Fenike şehri olarak anılmaktadır. M.Ö. 333 yılında Büyük İskender tarafından ele geçirilmiş ve M.Ö. 64'te ise Roma'nın hâkimiyeti altına girmiştir. İslami döneme gelindiğinde ise Trablus şehri Hz. Osman'ın halifeliği sırasında Muaviye b. Ebî Süfyan tarafından 646 yılında savaş

yoluyla fethedilmiştir. Muaviye şehre Farşlılardan oluşan bir topluluğu ve çok sayıda Yahudi'yi yerleştirip şehri koruma gayesi ile Dımaşk'tan buraya düzenli birlikler göndermiştir. Şehir Abdülmelik b. Mervan zamanında yeniden bina ve tahkim edilmiştir (Belâzurî, 1987, s. 181; Ya'kûbi, 2021, s. 140). Abbasi hilafeti döneminde ticari açıdan gelişmeye başlamış ise de İslam-Roma çekişmesi arasında kalmıştır. Halife Mansur, Roma istilasını önlemek için şehrin surlarını tahkim ettirmiştir. Şehir 878 yılından itibaren Tolunoğulları hâkimiyetine girmiştir. Bu dönemde şehirde birçok gemiyi içinde barındıracak büyük bir tersane mevcut olmuştur. İhşidiler hâkimiyetinde ise şehir Şam bölgesinin en büyük limanına sahip olup etrafında hurma ve şeker kamışı alanları olmuştur. 969 yılında ise güçlenen Doğu Roma, orduları ile şehri tahrip etmiş; sonrasında şehir 971 yılında Fatimî nüfuzu altına girmeye başlamıştır. Şehre karşı 976 ve 999 yıllarında Romalılar iki kuşatma gerçekleştirmişler (Nasır-ı Hüsrev, 1967, s. 177); fakat olumlu bir netice alamamışlardır. 1032 yılında ise Trablus emiri Fatimî hâkimiyetinden ayrılarak Roma hâkimiyetini benimsemişse de bir yıl sonra Fatimî ordusu şehre hâkim olmuştur. 1064 yılından itibaren bölgede artan Türk nüfuzu ile şehrin Fatimî valisi Muhtarü'd-Devle'nin 1070 de ölümü ile o sırada Trablus kadısı olan Hasan b. Ammar bağımsızlığını ilan ederek Ammaroğulları hanedanını kurmuştur. I. Haçlı seferi ile Haçlıların bölgeye yerleşmeleri sonrasında Raymond St. Gilles tarafından 1102 yılında kuşatmaya başlanan Trablus şehri 7 yıllık uzun bir kuşatma sonunda 1109 da haçlılar tarafından ele geçirilmiştir (Tomar, 2012, ss. 292-294).

Trablus şehri dördüncü iklim içerisinde, 1289 yılında Müslümanlar tarafından fethedilip sahilden bir mil kadar içeri yapılarına kadar Akdeniz sahili kenarında konumlanan, bostanları, çok miktarda ağacı, şeker kamışı tarlaları olan, içinden nehirler akan, etrafının bağlar ile dolu olduğu, çarşıları zengin, sokakları güzel oldukça korunaklı bir şehir olarak tanıtılmıştır (Ciner, 2018, s. 167; Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 216; İbn Battuta, 2004, s. 94). Şehri 11. asrın ortalarında ziyaret eden Nasır-ı Hüsrev, civarının tamamen ekinlik olduğunu, portakal, turunç, muz, limon ve hurma ağacının çok olduğunu, şehrin üç tarafının denizle çevrili olduğunu, güzel ve temiz çarşılara sahip olup şehirde yaklaşık 20 bin adamın yaşadığı ve bunların tamamının Şii olduğunu belirtmiş ve şehrin bac/gümrük yeri olduğu gibi şehirle ilgili çok çeşitli bilgiler vermiştir (Nasır-ı Hüsrev, 1967, ss. 18-20).

Trablus şehrinin, civarındaki diğer şehirlere olan mesafesine gelince; Trablus-Beyrut arasının 2 gün (farklı bir rivayette 1 merhale/gün), Trablus-Dımaşk arasının 90 mil, Trablus-Antartus arasının 30 mil, Trablus-Arka arasının 12 mil, Trablus-Hisnü'l-Ekrâd arasının 1 konak ve Trablus-Kudüs arasının 3 gün uzaklıkta olduğu belirtilmiştir (Ciner, 2018, s. 171; Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 217, 218, 221; İbn Havkal, 2021, s. 163; Nasır-ı Hüsrev, 1967, s. 186; Opçin, 2015, s. 161).

4. Beyrut Şehri

Dımaşk cündünün küçük sahil şehirlerinden olan Beyrut şehrinin tarihi M.Ö. 20. yüzyıla kadar gitmektedir. Beyrut adının Akadca "burtu(kuyu,kaynak)"kelimesinden geldiği sanılmaktadır. Helenistik ve Roma dönemlerinde Berytos veya Berytus şeklinde kullanılmıştır. Önceleri Fenike şehri olan Beyrut, sonra Büyük İskender'in hâkimiyetine girmiş, Roma kralı Augustus zamanında (M.Ö. 27-14) Roma hâkimiyetine girmiştir. Romalılar şehri imar ederek burasını askeri bir koloni haline getirmişlerdir. Şehir Hz. Ömer'in halifeliği zamanında Ebu Ubeyde b. Cerrah tarafında gönderilen bir ordu ile 635 yılında İslam hâkimiyetine girmiştir. Emevîler döneminde Muaviye Farşlıları bölgeye

yerleştirmiş, şehirde gemi inşaatı için tesisler kurulmuş, liman şehri olarak gelişmeye başlayan şehir bölgenin başlıca iskelelerinden olmuştur. İslam devletlerinin şehir üzerindeki egemenliği Haçlıların 1110 yılında burayı işgal etmeleri ile son bulmuştur (Dursun, 1992, ss. 81-84).

İmam Evzâi'nin (ö.157/774) vatanı olan şehir üçüncü iklim bölgesi içerisinde olup hurmalıklarından bol gelir elde edilen, üretilen ürünlerin (meyve ve demir) deniz yoluyla özellikle Mısır şehirlerine ihraç edildiği ve etrafında deniz ticaretinin yapıldığı bir limana sahip olan, bostanları ve nehri olan mümbit bir yer, çarşıları güzel bir şehir olarak tanıtılmıştır (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 213; İbn Battuta, 2004, s. 92; İbn Havkal, 2021, s. 152).

Beyrut şehrinin, civarındaki diğer şehirlere olan mesafesine gelince; Beyrut-Dımaşk arasının 2 gün, Beyrut-Ba'lebek arasının 2 gün (farklı bir rivayette 36 mil), Beyrut-Sayda arasının 2 gün (farklı bir rivayette 1 merhale), Beyrut-Cübeyl arasının 8 mil uzaklıkta olduğu ifade edilmiştir (Ciner, 2018, s. 171; Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 213; İbn Havkal, 2021, s. 162).

5. Sayda Şehri

Günümüzde Beyrut şehrinin 45 km güneyinde bulunan Sayda şehri, Fenikeliler tarafından Sidon adıyla kurulmuş eski bir şehirdir. Asur kitabelerinde Sidunnu, Şidunu, Ziduna; Grek ve Latin kaynaklarında Sidon ve Sidonia, Arapçada ise Sayda şeklinde zikredilmektedir. Şehir Büyük İskender'in hâkimiyeti sonrasında M.Ö. 64 yılında Roma hâkimiyetine girmiştir. İslamî dönemde ise 637 yılında Yezid b. Ebî Süfyan tarafından fethedilmiştir. Abbasiler döneminde adının neredeyse hiç geçmemesi siyasi ve ticari açıdan önemli bir rolünün olmadığı şeklinde yorumlanmıştır. Tolunoğulları ve İhşidîlerin hâkimiyeti sonrasında 971 yılında Fatımî hakimiyetine giren Sayda şehrine Fatımîler, Seyfü'd-Devle Münzir b. Numan b. Âmir b. et-Tenûhî vali olarak atamışlardır. Sonrasın kısa bir süre Mirdasî hâkimiyetine giren şehir tekrar Fatımî egemenliğine geçmiştir. Selçukluların Şam bölgesine girmesi sonrasında Tutuş 1087 yılında şehri ele geçirmiş; fakat daha sonra Fatımî veziri Bedrü'l-Cemâli tarafından 1089 da şehir tekrar Fatımî iktidarına sahne olmuştur. I. Haçlı seferi sonrasında ise haçlıların müteakip kuşatmaları sonunda Aralık 1110 tarihinde kırk yedi günlük kuşatma sonunda şehirde Latin Haçlıların egemenliği başlamıştır. Hittin savaşı sonrasında ise Selahaddin Eyyubi tarafından 1187 de haçlıların elinden alınarak tekrar İslam toprağı olmuştur (Tomar, 2009, ss. 207-209).

İlk dönem İslam coğrafyacıları tarafından Dımaşk'ın limanı olarak zikredilen Sayda şehrinin Dımaşk sahilinde üçüncü iklim bölgesinde olduğu, sağlam bir kalesi ve üç kapısının bulunduğu, bezenmiş ve süslü bir çarşısının olduğu, çok özenli bağ, bahçe ve ağaçlarının bulunduğu, meyvesi bol olup incir, kurum üzüm ve zeytinyağı ihracının olduğu küçük bir belde olduğu kaynaklarda zikredilmiştir (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 213; İbn Battuta, 2004, s. 93; Nasır-ı Hüsrev, 1967, s. 22; Tomar, 2009, ss. 207-209).

Sayda şehrinin, civarındaki diğer şehirlere olan mesafesine gelince; Sayda-Beyrut arasının 2 gün (farklı bir rivayette 1 merhale) ve Sayda-Sur arasının 5 fersah (farklı bir rivayette 1 merhale) uzakta olduğu belirtilmiştir (Ciner, 2018, s. 171, 172; İbn Havkal, 2021, s. 163; Nasır-ı Hüsrev, 1967, s. 22; Opcin, 2015, s. 161).

6. Diğer Yerler

Dımaşk cündüne ait yukarıda zikredilen şehirlerin dışında nispeten daha küçük şehirler hakkında ise kaynaklarda verilen bilgiler sınırlı olup şu şekildedir. Dımaşk gutasının doğu tarafında bulunan ve Mervan b. Hakem'in Kays kabilesini mağlup ederek hilafeti ele geçirdiği yer olan *Merc-i Râhut*; Dımaşk âmilliklerinden olup üçüncü iklimde bulunan ve şehrin güney batısında 1,5 konak uzaklıkta bulunan Cevlân kırsalının şehri olan *Banyas*^h şehri ki bu şehrin kalesinin adı *Sübeybe* kalesi; Beseniye küresinin şehri olan *Ezri'at*; 60 derece boylam ve 32 derece enlemler üzerinde olup 3. iklimde bulunan Havran kırsal bölgesinin merkez şehri olan *Busrâ* şehri; yine Havran kırsalının güney doğusunda ve Irak'a giden Râsif yolunun geçtiği Beni Hilâl dağının merkezindeki *Sarhad* beldesi; Dımaşk'ın kuzey tarafında deniz sahilindeki son amilliği olan ve denizden 1 fersah uzaklıkta bulunan, küçük bir kalesi ve ırmağı bulunan, dağın üzerinde kurulmuş, çevresi iki surla sarılmış *Arka/İrka/Erek* kalesi; küçük bir yerleşim yeri olup dağ eteklerinde bulunan Kades beldesi; 1030 yılında kurulan ve Trablus kontluğunun da karargah yerlerinden olan *Hısnü'l-Ekrâd*, Dımaşk cündünün bazı yerleşim yerleri olarak kaynaklarda kısa bilgiler ile zikredilen şehirler arasındadırlar (Carnotensis, 2009, s. 115; Ciner, 2018, s. 168; Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 201, 214, 216, 217, 218, 221; İbn Battuta, 2004, s. 99; Peter Tudebodus, 2022, s. 164).

B. ÜRDÜN CÜNDÜ

Ürdün bölgesi Hz. Ömer 'in halifeliğinin beşinci ayında Ebu Ubeyde b. Cerrah komutasında 26 Aralık 634 tarihinde bölgedeki Fihl mevkiinde yapılan savaş ile İslam ordularına açılmaya başlamış, yapılan savaşta Rumlar bozguna uğratarak yaklaşık 10 bin kayıp vermişlerdir. Bölgenin fethi için görevlendirilen Şurahbil b. Hasene, Taberiye şehri hariç bütün bölge şehirlerini sulh yoluyla ele geçirmiştir. Taberiye halkı ile yapılan anlaşmaya göre ise halkın evleri ve kiliselerinin yarısı karşılığında anlaşarak şehir sulhen fethedilmiştir. Fetih sonrasında Ürdün bölgesi, Dımaşk, Filistin ve Humus'la birlikte dört askeri bölgeden biri haline getirilmiştir (Belâzurî, 1987, ss. 165-168; Kudâme İbn Cafer, 2018, s. 31; Tomar, 2012b, ss. 354-356; Ya'kûbi, 2021, s. 142). Emevîler döneminde önemini koruyan bölgede bulunan sahil şehirlerinden Akka'da bulunan tersane, Hişam b. Abdülmelik zamanında Sur şehrine taşınmıştır. Ürdün bölgesindeki Ma'an yakınlarındaki Humeyme beldesi de Abbasi ihtilalinin başladığı yer olması açısından bölge tarihi açısından önem arz etmektedir. Sonraki tarihlerde Ürdün bölgesinde sırası ile Tolunoğulları, İhşidîler ve Fatımîlerin egemenlikleri olmuş, 1071 yılına gelindiğinde Selçuklu emiri Atsız'ın Filistin ve Ürdün bölgesindeki hâkimiyeti, bölgede Selçuklu egemenliği altında yeni bir dönemi başlatmıştır.

Şam bölgesinin önemli cünd merkezlerinden olan Ürdün bölgesi, ismini Ürdün nehrinden almaktadır. Bölge; nehrin iki yakası, nehrin doğusunda ve batısında kalan yerler anlamında Şeria olarak da anılmaktadır. Ürdün cündü, Şam bölgesinin diğer cümleri içinde yüzölçümü bakımından en küçük alana sahip olanı ve yerleşim birimleri arasında en az mesafeli olanı olsa da (İstahrî, 2004, s. 67) bölgenin sınırları tarih boyunca farklılıklar göstermiş, Filistin şehirlerinin bir kısmının bu bölge sınırları içinde

^h Ebu'l Ferec Tarihi adlı eserde Kaysariya şehrinin isminin Roma kralı Augustos Sezar tarafından Sezaria olarak adlandırıldığı ifade edilmekte eseri Türkçeye tercüme eden Ömer Rıza Doğrul tarafından yapılan açıklamada ise bu şehrin Banyas olabileceği ifade edilmektedir (Ebu'l-Ferec, 1945, s. 119).

gösterildiği de olmuştur. Kaynaklarda 10. yüzyılın başlarında bölgeden yıllık olarak toplanan vergilerin araziler dışında ortalama 100 bin dinar civarında olması bölgenin alan ve nüfus açısından diğer cünd merkezlerinden daha küçük olduğunu gösteren bir delildir (Kudâme b. Cafer, 2018, s. 153; Yakûbî, 2021, s. 142). Genel anlamda ise bölgenin batısında Rum denizi (Akdeniz), doğusunda ve kuzeyinde Dimaşk cündü şehirleri, güneyinde ise Filistin bölgesi yer almaktadır. Bölgenin önemli şehirleri ise; *Taberiye, Sur, Akka, Tibnîn, Safed, Aclun, Fihl, Beysan, Kâbil, Curâş ve Sevâd* şehirleri olarak zikredilmiştir (Ciner, 2018, s. 162; İbn Havkal, 2021, s. 152; Opçin, 2015, s. 150; Ya'kûbî, 2021, s. 141). Sırası ile bu şehirlerden önemli olanları ise şu şekildedir.

Harita 3. 10 ve 11. Yüzyıllarda Ürdün Cündü (Google, 2023), (Düzenleyen: Zafer ÖZDEMİR).

1. Taberiye Şehri

İsmi Roma İmparatoru Tiberius Konstantinos'tan alan ve Arapçaya Taberiye şeklinde geçen şehir, M.Ö. 20'li yıllarda Filistin'in Roma valisi Herod Antipas tarafından kurulmuş olup sonraki zamanlarda Taberiye gölü ve çevresi Hristiyanlarca kutsal sayılan bir yer olmuştur (İbn Battuta, 2004, s. 97) Dimaşk-Kahire kervan yolu üzerinde bulunması, Taberiye şehrini Roma İmparatorluğu için stratejik bir konuma yükseltmiştir. İslam döneminde Şurahbil b. Hasene tarafından 634 yılının sonlarında fethedilen şehir halkı ile Dimaşk sulhu çerçevesince, evler ve müştemilatlarının Müslümanlar ile yarı yarıya paylaşılması, cizye olarak kişi başı yıllık 1 dinar baş vergisi ile arazilerine ne ekmişlerse bir cerîb olarak haraç vermeleri koşulu ile anlaşılarak şehir fethedilmiştir (Taberî, 2019, s. 449). Sonrasındaki süreçte Emevîler zamanında önemini koruyan şehir yakınına Emevî halifeleri tarafından bir saray yaptırılmış, 744 yılında ise Emevîlere karşı çıkan isyanlara Taberiye halkı da katılmıştır. 905 yılına gelindiğinde Karmatîlerin çıkardıkları isyanlar ile şehir tahrip edilmiş ve Karmatîler şehri ele geçirmişlerdir. 10. asrında ikinci yarısında Fatımîler döneminde siyasi olarak önem kazanan şehir, 1070 yılında Kutlu Bey komutasındaki Nâvekiye Türkmenlerinin gelip buraya yerleşmesi ile Selçuklu hâkimiyetine girmiştir.

Ürdün bölgesinin en büyük şehri olan Taberiye, üçüncü iklim bölgesinde, Ken'an vadisi üzerinde, Filistin'in kuzey doğusunda ve kendi adıyla anılan şehrin bütün sularının karşılandığı Taberiye gölünün güney batı kenarında dağ ile göl arasında sıkışmış bir vaziyette kurulmuştur. Şehrin uzunluğu yaklaşık bir fersah olup genişliği hemen hemen yok gibidir. Şehir deniz seviyesinden 200 metre aşağıda olup Kudüs şehrine 161 km, Dımaşk şehrine ise 137 km uzaklıktadır. Şehirde önemli sıcak su kaynakları bulunup, burada Peygamber mescidi diye bir mescidin olduğu ve burada Şuayb ile Süleyman peygamberlerin medfun olduğu rivayet edilmiştir. Haçlı işgali sırasında şehri ziyaret edip burada kalan İslam müelliflerinden Sem'ani, şehrin hamamından övgüyle söz etmiştir. Orta çağ coğrafyacıları ve seyyahları şehrin göl tarafı hariç diğer noktalarının müstahkem surlarla çevrili olduğundan, yaz kış suyu kesilmeyen sıcak sularının bulunduğu, ortasında Cuma mescidi ve batı tarafında ise Yasemin mescidinden bahsetmişlerdir. Yakubî şehir halkının Eş'arilerden bir topluluk olduğunu belirtmiş; fakat Fatımîlerin egemen olduğu dönemlerde şehirde Şiiliğin yayıldığını belirtmiştir (Ciner, 2018, s. 167; Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 210; İbn Battuta, 2004, s. 91; Nasır-ı Hüsrev, 1967, s. 186; Tomar, 2010b, ss. 323-324; Ya'kûbi, 2021, s. 141).

Taberiye şehrinin, civarındaki diğer şehirlere olan mesafesine gelince; Ürdün bölgesinin genişliğinin 3 merhaleyi geçmediği belirtilerek Taberiye-Dımaşk arasının 4 gün (farklı bir kaynakta 58 mil), Taberiye-Sur arasının 1 gün (farklı bir kaynakta iki şehir arasında 7 posta menzili olduğu), Taberiye-Baysan arasının 4 gün (farklı bir kaynakta 18 mil), Taberiye-Akka arasının 5 gün (farklı bir kaynakta 36 mil veya 2 gün), Taberiye-Remle arasının 3 konak (farklı bir kaynakta 64 mil), Taberiye-Erihâ arasının 1 gün, Taberiye-Amman arasının 72 mil, Taberiye-Yusuf kuyusu arasının 6 mil ve Taberiye-Ba'lebek arasının 50 mil uzaklıkta olduğu kaynaklarda ifade edilmiştir (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 204, 205, 206, 209, 210; İbn Havkal, 2021, s. 162, 163; İbn Hurdazbih, 2019, s. 76; Kudâme İbn Cafer, 2018, s. 177, 180; Nasır-ı Hüsrev, 1967, s. 186; Ya'kûbi, 2021, s. 142).

2. Sur Şehri

İlk yerleşim tarihi M.Ö. 2750'li yıllara kadar giden Sur şehrini gerçek anlamda Fenikeliler kurmuşlardır. Şehrin ismini Mısırlılar Dara, Tar, Taru; Yunanlılar Tyros, Tyre şeklinde telaffuz etmişlerdir. Sami dilinde Sur kelimesi "kaya" anlamına gelmekte olup Aramicede bu isme "kayalara kazılmış Tanrı" manasını vermişlerdir. Çok eski bir yerleşim merkezi olan Sur şehrini Antik çağlarda birçok Yunan filozofunun ziyaret ettiği belirtilmiştir. Günümüzde şehir Beyrut şehrinin 83 km güneyinde bulunup bir kaya parçası üzerine inşa edilmiştir. Fenikeliler döneminde Akdeniz sahilinin stratejik konumu ve limanı sebEbîyle deniz ticaretinde önemli bir yere sahip olan Sur şehrini, Büyük İskender istilasından sonra M.Ö. 64 yılında Romalılar istila etmişlerdir. İslami döneme gelindiğinde şehir, Hz. Ömer döneminde Şurahbil b. Hasene tarafından 638 yılında sulh yoluyla fethedilmiştir. Emevîler döneminde Sur şehri her yönüyle önemli bir liman kenti olmuş, Emevî donanmasının Hişâm b. Abdülmelik zamanında buraya nakledilmesi sonrasında burası donanma üssünün merkezi olmuş, bunun yanında sosyo-ekonomik açıdan da gelişerek diğer liman şehri olan Akka ile yarışır düzeye gelmiştir. Öte yandan şehir idari yönden Ürdün cündü ile Dımak cündü arasında paylaşılmış, camisi Dımaşk'a bağlı iken, vergisi Ürdün cündüne bağlı olmuştur. Tolunoğulları ve İhşidî iktidarlarından sonra 969 yılından itibaren Fatimî hâkimiyetine geçen şehir, 996-998 yılları arasındaki isyan hareketleri ile 1075-1089

arasındaki Selçuklu hâkimiyetini dışarıda tutarsak Haçlıların şehri işgal etmesine kadar Fatimî hâkimiyeti altında kalmıştır. Fakat bölgede Selçuklu iktidarının güç kazanması ve Fatimî iktidarının etki alanının daralması ile birlikte Sur şehri 1063 yılından 1090 yılına kadar Kadı Aynü'd-Devle Ebü'l-Hasan b. Ebu Ukayl tarafından bağımsız bir şekilde Ukaylî liderliğinde yönetilmiştir. Bu tarihten sonra tekrar Fatimî egemenliğine giren şehri, haçlıların yaptığı mükerrer kuşatmalar sonunda 7 Temmuz 1124 yılında Fatimî iktidarından çıkarak Haçlı işgali altına girmiştir (Altan, 2009, ss. 535-537; İbn Battuta, 2004, s. 96; Usta, 2019, ss. 440-441).

Sur şehri üçüncü iklimde bulunan, deniz kenarında kurulmuş, bölgenin en güvenli kalelerinden birisine sahip, mamur, imarı güzel, verimli ve sahil bölgesindeki en eski şehirlerden birisidir. Şehirde bir köprü bulunup bu köprünün altından geçirilerek limana ulaşıldığı ve bu limanın ağzına bir zincir çekildiği kaynaklarda ifade edilmiştir. Şehrin içme suları üzeri kapalı bir kanal vasıtasıyla temin edilmiştir. Şehir oldukça korunaklı olup iç kısmının büyük bölümünün üç tarafının deniz ile çevrili olması, içeriye tek bir kapıdan girilmesi ve bu kapının denize doğru açılması güvenlik açısından oldukça önem arz etmiş olup bu durum şehrin kuşatma ile alınmasını neredeyse imkânsız hale getirmiştir (Ciner, 2018, s. 169; Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 210; İbn Havkal, 2021, s. 150; Opçin, 2015, s. 151). Şehirle ilgili Yakubî halkının farklı kabilelerden olup burada bir tersanenin olduğunu ve sultanın gemilerinin buradan Rumlar üzerine sefere çıktıklarını (Ya'kûbî, 2021, s. 141), Nasır-ı Hüsrev şehrin kaya üzerine kurulu olduğunu, kalesinin 400 arşın kısmının karada diğer bölümünün ise deniz üzerinde kurulduğunu, şehrin alanının yaklaşık bin kulaçⁱ kare olduğu ve kıyı şehirleri arasında malı çok olup zengin olduğundan bahsetmişlerdir. İlaveten suyunun dağdan geldiği, şeker ve züccaciyesinin ünlü olduğu ile halkının Şii olduğu bilgileri de kaynaklarda yer almıştır (Nasır-ı Hüsrev, 1967, s. 22,180). 14. yüzyılda burayı gezen İbn Battuta şehrin güzellik ve sağlamlığı ile atasözlerine konu olduğunu ve üç tarafının denizle çevrili, biri denize diğeri ise karaya açılan iki kapıya sahip olup inşa biçiminin garip olduğunu zikretmiş; fakat şehrin kendisinin yaşadığı dönemde harabe bir vaziyette olduğunu da sözlerine eklemiştir (İbn Battuta, 2004, s. 91).

Sur şehrinin, civarındaki diğer şehirlere olan mesafesine gelince; Sur-Dımaşk arasının 18 fersah, Sur-Taberiye arasının 1 gün, Sur-Akka arasının 12 mil (farklı bir kaynaktan 7 fersah), Sur-Sayda arasının 1 gün (farklı bir kaynaktan 5 fersah) uzaklıkta olduğu kaynaklarda ifade edilmiştir (Ciner, 2018, s. 172; Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 210; İbn Havkal, 2021, s. 162; Nasır-ı Hüsrev, 1967, s. 22).

3. Akka Şehri

Hayfa şehrinin 15 km kuzeyinde bulunan şehir, muhtemelen M.Ö. III. bin yıl içerinden kurulmuş bir yerleşim yeridir. Şehir, Hz. Ömer döneminde 636 yılında Şurahbil b. Hasene tarafından fethedilmiştir. Muaviye b. Ebî Süfyan'ın Suriye valisi olduğu zamanlarda limanı gemi inşasına uygun hale getirilmiştir.

ⁱ Kulaç: Ebü'l-Fidâ Takvîmü'l-büldân adlı eserinde 1 kulaç'ın (bâ') = 4 arşın (96 parmak = 672 arpa = 4704 katır kuyruğu kılı) olduğunu belirtmiştir (Kallek, 2002, s. 353-354). Arşın ise dirsekle orta parmak arasındaki mesafeyi ifade etmek için kullanılmıştır. Türkçe de arşın, arçın, arjın ve alçî; Pehlevîce areşn (yeni Farsça'da âreş, reş); Arapça'da ise zirâ şeklinde ifade edilmektedir. **Arşın** veya zirâ isim ve uzunlukları, zaman ve mekâna göre çeşitlilik arz ettiği gibi ölçülen nesnelerin cinsine göre de farklılık göstermektedir. Ali Mübârek'in yaptığı araştırmalara göre zirâ, "zirâu'l-Mısırî'l-atîka" (eski Mısır arşını) olup 46,2 cm. uzunluğunda olduğu ifade edilmiştir (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 29; Erkal, 1991, ss. 411-413).

İskenderiye limanından sonra bölgedeki en büyük ikinci tersane konumunda olan Akka tersanesi, İslam donanmasının Akdeniz'deki seferlerinin donanma üssü olarak kullanılmaya başlanmıştır. Emevîler sonrası dönemde ise Ahmed b. Tolun şehir surları tahkim ettirip buraya büyük dalga kıranlar inşa ettirmiştir (Ciner, 2018, s. 169). 10. asrın ortalarında İhşidî hakimiyetindeki şehirde 969 yılından itibaren Fatimîler hâkim olmuşlardır. 1074 yılında Türkmen beyi Şöklü, şehri ele geçirmiş, 1087 yılında yeniden Fatimîler şehirde idareyi ele almışlardır. Haçlı seferleri ile şehirde yeni bir dönem başlamış, 1104 yılında Haçlı orduları şehri ele geçirilerek deniz kuvvetleri noktasında Akka şehrini bölgenin donanma üssü olarak kullanmışlardır. Yaklaşık 2 asır boyunca haçlı idaresinde kalan şehir 1291 yılında Memluk sultanı Kalavun tarafından uzun bir kuşatma sonunda yeniden İslam topraklarına katılmıştır (Emecen, 1989, ss. 265-267).

Akdeniz sahilinde üçüncü iklim bölgesinde kurulmuş olan Akka şehri, büyük bir şehir olup içinde Aynu'-l bakar isminde bir pınar vardır. Salih peygambere nispet edilen bir camisi bulunan şehirde büyük bir arazi üzerinde zeytin ağaçları mevcuttur. Şehir yüksek ve meyilli bir yerde inşa edilmiş, uzunluğunun iki bin kulaç, genişliğinin ise beş yüz kulaç olduğu bilgisi verilmiştir. Şehrin kalesi pek sağlam, güney ve batı tarafı denize karşı olup güney tarafında limanı konumlanmıştır (Ciner, 2018, s. 169; Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 209; İbn Battuta, 2004, s. 90; Nasır-ı Hüsrev, 1967, s. 23).

Akka şehrinin, civarındaki diğer şehirlere olan mesafesine gelince; Akka-Taberiye arasının 24 mil (farklı bir kaynaktan 2 gün), Akka-Sur arasının 12 mil (farklı bir kaynaktan 7 fersah), Akka-Kaysariya arasının 7 fersah ve Akka-Hayfa arasının 2 fersah uzaklıkta olduğu belirtilmiştir (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 209; Nasır-ı Hüsrev, 1967, s. 28, 186,188).

4. Hayfa Şehri

Akdeniz'in kıyı şehirlerinden olan Hayfa, M.Ö. 14. yüzyılda Sâmi ırkından olan Ken'anîler tarafından günümüzdeki limanın güneyinde kalan Ebû Havam höyüğünde kurulmuştur. Şehir o tarihlerde diğer sahil şehirleri olan Akka ve Sur şehrinin aksine oldukça küçük bir yerleşim birimi olarak konumlanmıştır. Şam bölgesinin diğer şehirleri gibi Hayfa şehri de miladi yıllarda Roma hakimiyetine, sonrasında İslam hâkimiyeti idaresinde Emevîler, Abbasiler, Tolunoğulları ve İhşidîler'in hakimiyetine ve nihayet 10. asrın son çeyreğine doğru Fatimî iktidarına sahne olmuştur. Şehir Fatimî idaresi altında iken I. Haçlı seferi sonrasında Franklar tarafından bir aylık kuşatma sonrasında 25 Temmuz 1100 tarihinde işgal edilmiş ve şehirde Müslüman ve Yahudilerden olan halk haçlılar tarafından kılıçtan geçirilmiştir (Bilge, 1998, ss. 41-43).

Hayfa şehrinin deniz kıyısında olması burasının bir ticaret şehri olmasını sağlamıştır. Şehri 11. asrın ortalarında gezen Nasır-ı Hüsrev, şehirde hurmalık ve ağaçların çok olduğunu, burada İranlı kuyumcuların kullandığı ve adına "Mekke kumu" dedikleri bir çeşit kumun var olduğunu, ayrıca şehirde gemi yapanların bulunduğu ve yaptıkları bu büyük gemilere "cûdi" adını verdiklerini aktarmıştır. Hayfa şehrinin, civarındaki diğer şehirlere olan mesafesi şehrin oldukça küçük olmasından dolayı İslam coğrafyacılarının eserlerine pek konu olmamıştır. Konuyla ilgili Nasır- Hüsrev Hafya-Akka arasının 3 fersah olduğunu zikretmiştir (Nasır-ı Hüsrev, 1967, s. 28, 188).

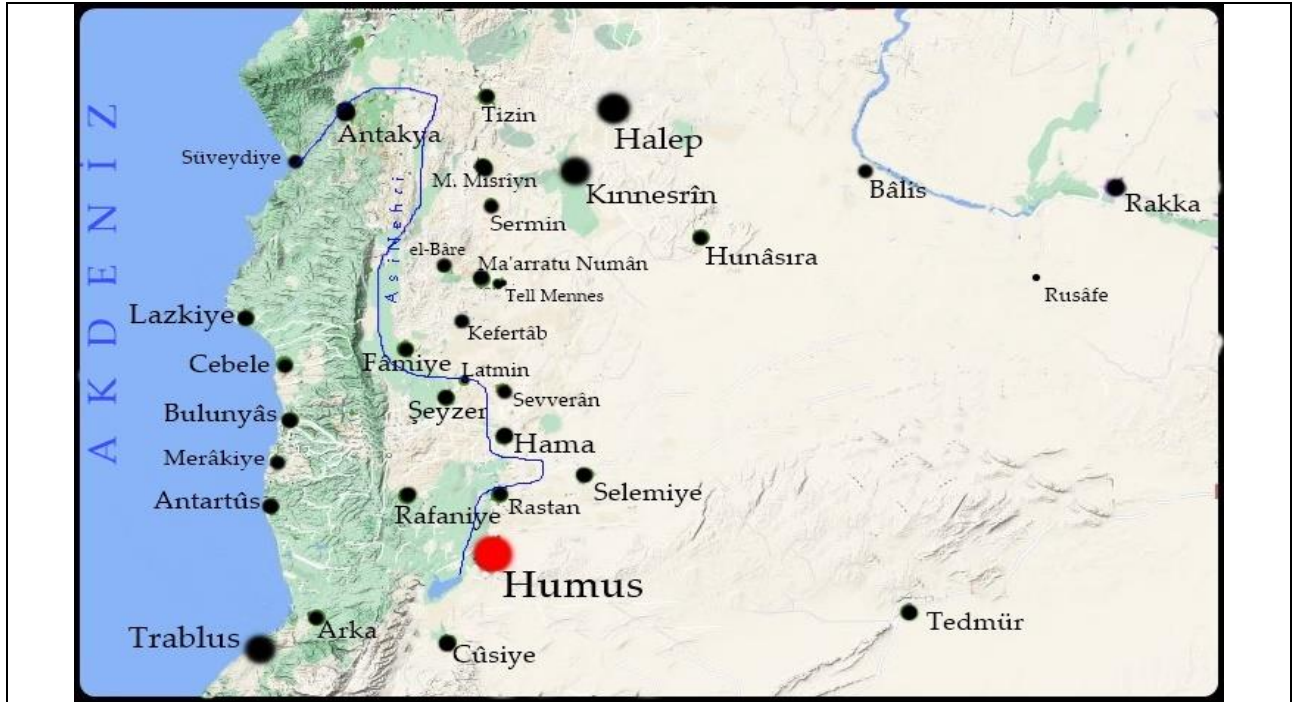
5. Diğer Yerler

Ürdün cündünün önemli şehirlerini sıraladıktan sonra kaynaklarda bu merkezin sınırları içinde zikredilen diğer şehirler şu şekilde sıralanmıştır. Ğavr bölgesinde Taberiye şehrinin güneyinde verimli ve küçük bir yer olan *Beysan* şehri; Taberiye gölüne bakan, güzel inşa edilmiş bir kalesi bulunan ve orta derecede büyüklükte olan *Safed* şehri ile Beysan şehrinin karşısında müstahkem bir kalesi olan rabazına (çevresi) da Bâûse denilen *Aclun* şehri zikredilen şehirlerden bazılarıdır (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 209, 211).

C. HUMUS/HIMS CÜNDÜ

Şam bölgesinin önemli cünd merkezlerinden birisi de Hıms/Humus bölgesidir. Bölgenin kuzeyinde Kınnesrîn cündü, doğusunda çöl sahası, batısında Akdeniz, güneyinde ise Dımaşk cündü yer almaktadır. Bölgenin kıyı şehirleri *Lazkiye*, *Cebele*, *Antartus*, *Merakiyye* ve *Bulunyâs*; iç bölgelerde bulunan şehirleri ise *Selemiye*, *Tedmür*, *Hünâsıra*, *Kefertâb*, *Hüsnü'l-Hevâbî*, *Hama*, *Şeyzer*, *Fâmiye/Efamiye*, *Maaratü Numan*, *Severân*, *Latmin*, *Tellemennes*, *Gilâs*, *Cüsiye*, *Lübnan*, *Temeh*, *Süveyda* ve *Rafeniye* olarak sıralanmıştır. Bu zikredilen şehirlerden bazıları -ki özellikle şehrin kuzey tarafından bulunan yerler- Emevîler döneminde kurulan Kınnesrîn cündü içerisinde zikredilmişlerdir. Kaynaklarda sayılan bu şehirlerden bir kısmı, ilim adamları, tüccarlar ve seyyahlar tarafından gezilmiş ve buralarda edindikleri izlenimleri eserlerinde anlatmışlardır. Humus cündüne ait şehirlerden önemlileri ayrı başlıklar halinde, geri kalanları ise kaynaklarda yer aldığı ölçüde tek başlık halinde verilmiştir (Ciner, 2018, s. 162; İbn Hurdazbih, 2019, s. 72; Ya'kûbî, 2021, s. 137).

Humus cünd merkezinde toplanan vergi miktarları konusunda Yakûbî (ö. m. 905)'nin verdiği bilgi araziler gelirleri dışında yıllık 200 bin dinar ve İbn Hurdazbih (ö. m. 912)'in verdiği bilgi 340 bin dinar olarak belirtirken, Kudâme b. Câfer (ö. m. 948) yıllık vergi miktarını 128 bin dinar olarak ifade etmiştir (İbn. Hurdazbih, 2019, ss. 72-77; Kudâme b. Câfer, 2018, s. 153; Yakûbî, 2021, s. 145).

Harita 4. 10 ve 11. Yüzyıllarda Humus Cündü (Google, 2023), (Düzenleyen: Zafer ÖZDEMİR).

1. Humus Şehri

Humus cündünün merkez şehri olan bu yer, bölgenin en büyük ve en önemli şehridir. Şehir tarihi açıdan M.Ö. 3000'lere kadar giden meskûn bir yer olup asıl kuruluşu Seleucus Nikator (M.Ö. 305-280) döneminde gerçekleşmiştir. M.Ö. 64 yılında ise Roma İmparatoru Pompeius zamanında Roma hâkimiyetine girmiştir. Bu dönemde bölgede oturanlar arasında Araplarında olduğu dile getirilmektedir. Genelde Şam bölgesinin özelde ise Humus şehrinin İslam hâkimiyetine girmesi Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiştir. Yermük savaşı sonrası Ebu Ubeyde komutasındaki İslam orduları bölgeye ilerlemiş, Hıms şehri emân dileyince halktan bir kısmı ile kişi başına bir dinar cizye ve bir cerîb zirai mahsul olmak üzere kan dökülmeden şehir sulh yoluyla fethedilmiştir. Farklı bir rivayette ise şehir halkının 170 bin dinar vergi vermeleri koşuluyla anlaşma sağlandığı ifade edilmiştir. Şehre vali olarak Ubade b. Samit bırakılmış; sonrasında ise İslam orduları tarafından Hama, Şeyzer ve Efamiye şehirleri aynı şekilde sulhen fethedilmişlerdir. Ubâde b. Sâmit Hıms cündüne ait olan Lazkiye şehrini savaş yoluyla, Antartus şehrini ise şehirdekilerin burayı terk etmesi sonucunda savaşmadan ele geçirmiştir (Belâzurî, 1987, s. 186, 187; Kudâme İbn Cafer, 2018, s. 35; Mantran, 1998, ss. 370-373; Taberî, 2019, s. 621, 622).

Muaviye b. Ebî Süfyan'ın Şam valiliğinde Humus ve Kinnesrîn Suriye'ye bağlı bir vilayet haline gelmiştir. Bu dönemde Humus, Şam bölgesinin beş askeri merkezinden biri olmuştur. Şehir halkı Sıffin savaşında Hz. Ali'nin tarafında yer almış; 744 yılında Emevî halifesi II. Mervan'a karşı başlatılan isyanda ise isyanın merkezi konumunda hareket ederek Emevî halifesine karşı ayaklanmışlardır. Sonrasında Abbasilerden Abdullah b. Ali'nin Emevî halifesi Mervan'ı mağlup etmesi ile Humus dahil bütün Şam bölgesinde Abbasi hâkimiyeti başlamıştır. 878 yılından itibaren bölgede hâkimiyet Tolunoğullarına geçmiş, sonrasında Humus şehri 903 yılında kısa süreliğine Karmatî lideri Sahibü's-Şâme Hüseyin'in hakimiyetine girmiştir. Genellikle 944 yılına kadar İhşidîler iktidarını yaşayan Humus şehri bu tarihte Hemdânîlerin hâkimiyeti ile tanışmıştır. 10. asrın son çeyreğinde Roma istilasına uğrayan şehir, sonrasında 11. asrın ortalarına kadar Arap Mirdâsîlerin egemenliğinde ve nihayet 1090 yılında Fatmî egemenliğinden çıkarak Selçuklu meliki Tutuş'un hâkimiyeti altına girmiştir. Tutuş'un atabeyi olan Cenâhü'd-Devle Hüseyin şehirde iktidarı ele geçirmiş, 1103 yılına kadar şehri Haçlı istilasına karşı korumuştur. Onun ölümü üzerine Dımaşk meliki Dukak şehri ele geçirmiş ve onun da ölümüyle şehir Dukak'ın atabeyi olan Tuğtekin'in idaresine girmiştir (Mantran, 1998, ss. 370-373).

Humus şehrinin eski adının Emesa olduğunu ve şehrin Şam bölgesindeki ticaret yollarının merkezi noktalarından bir yerinde olduğunu ayrıca tarihte Mısırlılar ile Hititler arasında yapıldığı ifade edilen ilk anlaşma olan Kadeş antlaşmasının burada imzalandığını İbn Battuta eserinde zikretmiştir (İbn Battuta, 2004, s. 99). Humus şehri düz bir arazi üzerinde kurulmuş, yeşili bol, verimli, mamur ve havası çok temiz olan bir yer olarak tanıtılmıştır. Belâzurî, şehirde sahilten veya başka yerlerden getirilen buğday ve zeytinyağının bulunduğu büyük bir ambarın var olduğu bilgisini aktarılmıştır (Belâzurî, 1987, s. 192). Şehir bahçeler ve bu bahçeleri sulayan suların olduğu, tarım ve hayvancılığın geliştiği, çevresindeki arazilerin yağmur suları ile sulandığı, içme sularının yağmur ve nehir sularından temin edildiği bir yerleşim merkezidir. Ayrıca şehrin sokakları geniş, camisi şirin, bütün yolları ve caddeleri taş döşeli, halkı temiz giyimli ve cömert, büyük bir kalesi mevcut olup şehrin arazisine giren akrep ve yılanların hemen öldüğü, şehirde Hristiyanlara ait büyük bir kilisenin bulunduğu tarzındaki bilgiler

İslam coğrafyacılarının eserlerinde zikredilmiştir (Ağarı, 2002, s. 358; Ciner, 2018, s. 163; İbn Battuta, 2004, s. 95; İbn Havkal, 2021, s. 153; Müellifi Meçhul, 2002, s. 110; Ya'kûbi, 2021, s. 135). Şehrin Humus, Rakka, Yahud, Irak, Daru'l-Batîh, Antakya ve Erbain adında yedi kapısı bulunmakta olup, şehir halkının çoğunluğunu Araplar oluşturmuştur. Burada yaşayan Araplar Yemen kabilelerinden Tay, Kinde, Hemdân, Kelb ve diğer bazı kabilelerden oluşmuştur (Ağarı, 2002, s. 375; Ya'kûbi, 2021, s. 135). Humus tahıl ve pamuk üreten bir bölgenin merkezinde bulunan, Asi nehrinin kenarında konumlanmış, yaygın şekilde üzüm, pirinç, mısır ve sebze üretimi yapılan bir bölge olması itibarıyla tarih boyunca önemini koruyan bir yer olmuştur.

Humus şehrinin civarındaki diğer şehirler ve bu yerlere olan yol ve mesafesine gelince, şehrin alt tarafında Efâmiye şehri bulunmaktadır. Humus ile Halep şehri arasında Kınnesrîn ve Kefertab şehirleri vardır. Humus- Kınnesrîn arasında ise Hama ve Şeyzer şehirleri vardır. Humus-Dımaşk arasında sırasıyla Cûsiye, Yâs, Ba'lebek, Zebedâniye şehirleri vardır. Humus şehriden posta yoluyla gitmek için çıkan birisi Cûsiye, Karâ, Kutayfe, Bekâ', Ba'lebek ve sonra Akabetü Rumman üzerinden Dımaşk şehrine varmaktadır. Fırat kenarında bulunan Rakka şehriden Hıms'a gelmek isteyen birisi sırasıyla Rusâfe, Zeraa, Kastel, Selemiye şehirlerini geçip Humus şehrine varmaktadır (Ağarı, 2002, s. 274; Ciner, 2018, s. 171; İbn Havkal, 2021, s. 145; İbn Hurdazbih, 2019, s. 72, 73, 92; Opçin, 2015, s. 146; Ya'kûbi, 2021, s. 137). Humus bölgesinin genişliği toplamda 3 günlük mesafeden fazla olmayıp Hıms-Antartus arasının 2 gün, Hıms-Selemiye arasının 1 gün, Hıms-Halep arasının 5 gün, Hıms-Dımaşk arasının 5 gün (farklı bir rivayette 4 gün), Hıms-Hama arasının 1 gün, Hıms-Şeyzer arasının 2 gün, Hıms-Kefertab arasının 3 gün ve Hıms-Kınnesrîn arasının 4 gün uzaklıkta olduğu kaynaklarda ifade edilmiştir (Ciner, 2018, s. 171; Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 204, 205, 224.; İbn Havkal, 2021, ss. 160-162; Kudâme İbn Cafer, 2018, s. 180).

2. Hama Şehri

Hıms ile Kınnesrîn arasında dördüncü iklim üzerinde Asi nehrinin kenarında bulunan Hama şehri, oldukça eski bir yerleşim merkezidir. M.Ö. 14. ve 13. asırlarda bölgenin Hititler tarafından ele geçirilmesi sürecinde, şehrin mevcut olduğu, döneme ait kitabelerden anlaşılmaktadır. Hitit hâkimiyeti sonrasında ise şehirde ve bölgede Asurlular egemen olmuşlardır. Uzun süren Roma hâkimiyeti sonrasında ise şehir 636 yılında Ebu Ubeyde komutasındaki İslam ordularının sulh yoluyla fethi neticesinde İslam egemenliğine girmiştir. Emevî ve Abbasi iktidarlarından sonra Hemdânî emîri Seyfü'd-Devle zamanında (944-967) şehir Halep'e katılmıştır. 968 yılında Roma imparatoru Nicephoros Phocas tarafından saldırıya uğrayan Hama şehrinin büyük camisi yanmış, şehir sonraki zamanlarda önce Fatımîlerin sonra Mirdâsîlerin ve son olarak da Selçuklu devletinin hâkimiyeti altına girmiştir. Selçuklu sultanı Melikşah'ın Suriye seferi sonrasında ise Suriye'nin kuzeyi ve güneyinde Hama şehrine kadar olan bölgenin yönetimi sultan tarafından Selçuklu emirlerinden Aksungur'a verilmiştir. 1110 yılına gelindiğinde Haçlılar'a haraç ödeyen şehir bu tarihten sonra Dımaşk atabeyi Tuğtekin tarafından ele geçirilmiştir (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 224; Mantran, 1997, ss. 396-398; Nasır-ı Hüsrev, 1967, s. 18).

Hama şehrinin yüksekçe bir kalesi, içinde su ile dönen değirmenleri ve Asi nehri üzerinde kurulu su dolapları ile bostanları sulanan arazileri mevcuttur. Nehir üzerindeki su dolapları ve diğer sulama vasıtaları sayesinde bölgede ziraata dayalı bir ekonomik hayat gelişmiş olup bu sayede bölge insanının refah ve serveti methedilmiştir. Şehrin her yanı bahçelerle dolu, meyvesi bol, işlek çarşıları ve muntazam

hamamlarının olduğu aktarılmıştır. Asi nehri şehrin kuzeyinden geçerken güneyinde ve batısında dağlar mevcuttur. Şehirde Yemen topluluklarından Kudaa kabilesine ait olan Behrâ kolu yaşamaktadır (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 224; İbn Battuta, 2004, s. 101; Nasır-ı Hüsrev, 1967, s. 175; Ya'kûbi, 2021, s. 136).

Hama şehrinin civarındaki diğ er şehirlere olan yol ve mesafesine gelince; kuzeyden Hama şehrine gelen yol burada ikiye ayrılmakta biri deniz kıyısına diğ eri ise Dımaşk yönüne doğru gitmektedir. Hama şehrinin Şeyzer'e olan mesafesi 9 mil, Hama-Humus arası 1 gün, Hama-Halep arası 20 fersah uzaklıkta olduğu belirtilmiştir (Ciner, 2018, s. 171; Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 224; Nasır-ı Hüsrev, 1967, s. 16).

3. Cebele Şehri

Humus cündünün sahil şehirlerinden olan Cebele, Lazkiye şehri ile Tartus şehri arasında bulunan ve eski zamanlardan beri bulunduğu yer itibariyle limanın da olması sebebiyle önemli bir ticaret şehri olmuştur (Peter Tudebodus, 2022, s. 165). İslam topraklarına Hz. Ömer zamanından Ubade b. Samit tarafından 638 yılında dahil edilmiştir. Lazkiye şehrinin Müslümanlarca fethedilmesi sonrasında Cebele şehrinde bulunan Rumlar burasını tahliye etmişler, neticesinde İslam orduları savaş yapmadan şehre girmişlerdir. Sonrasında ise Muaviye b. Ebî Süfyan Cebele surlarının dışına bir kale yaptırmak suretiyle buraya Müslümanları yerleştirmiştir (Belâzurî, 1987, s. 190; Kudâme İbn Cafer, 2018, s. 35; Özaydın, 1993, ss. 183-184). Hemdânîler döneminde emir Seyfü'd-Devle'nin ölümü ile 968 ve 975 yıllarında Cebele şehri Doğu Romalılar tarafından işgal edilmiştir. 1080 yılına gelindiğinde ise Cebele kadısı olan İbn Suleyha, buradaki Rumları kovarak Trablus şehrindeki Ammaroğulları'nın tabiiyetine girmiştir. I. Haçlı seferinde Haçlılar Antakya şehrini işgal etmiş ve Kudüs'e yolculukları sırasında 1099 yılı Şubat sonlarında Cebele şehrini ele geçirmişlerdir. Sonrasında Dımaşk Selçuklu meliki Dukak tarafından başarısız kuşatma hareketleri gerçekleştirilmiş, nihayet atabey Tuğtekin şehri ele geçirmiş ve oğlu Böri'yi buraya atamıştır. Cebele halkının Böri'den şikayetçi olması sonrasında şehir Trablus'taki Ammaroğulları'na bağlanmıştır. 1109 yılında Trablus'un Haçlılar tarafından işgal edilmesi sonrasında Cebele şehri de dayanamayarak tamamen haçlı liderlerinden Tankred'e teslim edilmiştir. Seksen yıllık haçlı egemenliğinden sonra Cebele şehri 15 Temmuz 1188 yılında Selahaddin Eyyubi tarafından haçlıların elinden alınarak yeniden fethedilmiştir (Özaydın, 1993, ss. 183-184).

Cebele şehri dördüncü iklim üzerinde olup küçük bir beldedir. Ağacı ve meyvesi bol ve denize yaklaşık bir mil uzaklıktadır. 10. yüzyılda halkını Hemdânîler oluşturmuştur. İbrahim b. Edhem'e ait bir ziyaretgahın/kabrin burada olduğu söylenmektedir. Günümüzde bu bölgede yaşayan halkın çoğunluğu Muhammed b. Nusayr (ö. 270/883) tarafından kurulan Nusayrî mezhebindedir (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 218; İbn Battuta, 2004, s. 118, 120; Ya'kûbi, 2021, s. 137).

4. Diğ er Yerler

İslam coğrafyacıları ve bölgeyi ziyaret eden seyyahlar Humus cündünün diğ er yerleşim yerleri ile ilgili çok fazla detaylı bilgi vermedikleri için ayrı bir başlık açma yerine hepsine tek bir başlıkta değ inileceğ i hususuna yukarıda değ inildiğ i cihetinden hareketle bölgenin diğ er şehirleri hakkında kaynaklarda genel hatları ile ş u bilgiler ö ne çı kmıştır. Bölge şehirlerinden olan *Efâmiye/Fâmiye* dördüncü iklimde olup yüksekçe bir yerde kurulmuş eski bir Rum yerleşim merkezidir. Asi nehrinin geçtiğ i tatlı suya sahip bir gölü de bulunmaktadır. Buranın halkı Kudaa kabilesine mensup Araplardan Uzre

kabilesidir (Ya'kûbi, 2021, s. 136). *Antartûs* şehri ise Akdeniz sahilinde 60 derece boylam ve 34 derece 10 dakika enlemleri üzerindedir. Burası Humus halkının cephesi olup Hz. Osman'a ait bir Mushaf'ın burada bulunduğu nakledilmektedir. Halkını Kinde kabilesi oluşturmaktadır. *Hunâsıra* şehri ise Halep'in güney doğusundan 2 günlük mesafededir. İbn Havkal'ın bildirdiğine göre Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz bu şehirde oturmuştur. Şehrin adını Hunâsır b. Amr b. el-Hâris el -Kelbi'ye nispetle aldığı rivayet edilmiştir (Belâzurî, 1987, s. 212). *Süveydiye* şehri ise kimi zaman Kınnesrîn veya Avâsım bölgesinden zikredilmekle beraber Asi nehrinin denize döküldüğü yerde bulunan bir sahil şehridir. *Bulunyâs* beldesinin *Markab* isimindeki kalesi ise Humus sahilinde dördüncü iklim üzerinde kurulmuştur. Kale müstahkem yapılmış olup denize bakmaktadır. Bulunyâs ile Markab kalesi arasında 1 fersah mesafe bulunmaktadır. Merkab, meyve ağaçları ve armudu bol bir yer olup pınarları çoktur. Markab kalesi 1058 yılında (farklı bir riyâvette 1062 yılında) inşa edilmiştir (İbn Battuta, 2004, s. 123). Müslümanlar tarafından inşa edilen kalenin halkını farklı kabileler oluşturmaktadır. *Lazkiye* şehri ise dördüncü iklimde kurulan, sahil kenarında ve limana sahip Humus cündünün önemli beldelerinden birisidir. Kalesi müstahkem çevresi ise mamur bir yerdir. Halkı Selîh, Zübeyd, Hemdân, Yahsüb ve diğer Yemen kabilelerindedir. Genellikle Dımaşk cündü içerisinde sayılan *Hısnü'l-Ekrad* kalesini Ebü'l-Fida eserinde Humus cündü içerisinde zikretmiştir. Kale dördüncü iklimin başlangıcında olup, Humus şehrinin karşısında bulunan Lübnan dağına bitişen dağda çok müstahkem bir yerde 1030 yılında Trablus şehrinin karargâh merkezi olarak kurulmuştur (İbn Battuta, 2004, s. 99). Humus ve Trablus şehrinin ortasında bulunan bu yerin iki yerleşim merkezine uzaklığı birer günlük mesafedir. *Bârin* beldesi ise Hama şehrine bağlı olup şehrin bir günlük mesafede şehrin güney batısındadır. Bârin kalesini haçlılar inşa etmiş, sonrasında bu kale Müslümanların eline geçmiştir. *Şeyzer* şehri ise Humus cündünde 4. iklim üzerinde bulunmaktadır. Şehrin kuzeyinden Asi nehri geçmekte olup müstahkem bir kalesi vardır. Ağacı, meyvesi ve bostanı bol olup meyvesinin ekserisini nar oluşturmaktadır. Halkını ise Kinde kabilesi oluşturmaktadır. *Selemiye* beldesi ise yine dördüncü iklimde olup çöl kıyısında bulunmaktadır. Ağacı bol olan şehir ucuz bir yerdir. Buranın sâkinleri ise çoğunlukla Benî Hâşim'dendir. Şehri Abdullah b. Salih b. Ali b. Abdullah b. Abbas b. Abdulmuttalib'in kurduğu söylenmektedir (Ya'kûbi, 2021, s. 136). *Kefertâb* şehri ise Ma'aratü Numan ve Şeyzer yolu üzerinde bulunan dördüncü iklimdeki diğer Humus beldelerindedir. Halkı Yemen kabilelerinden bir topluluktur. Burası köy gibi küçük ve suyu az olan bir yerdir. Ayrıca burada topraktan yapılmış kaplar mevcuttur. Yine eski bir şehir olan, çöle yakın, geniş ve güzel Tedmür ve halkı Kelb kabilesinden olan *Telle mennes* yerleşim yerleri de Humus cündü içerisindeki diğer beldelerdendir (Ciner, 2018, s. 169; Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 200, 202, 203, 217, 219, 221, 223, 224, 225; Ya'kûbi, 2021, s. 137). Ayrıca Humus bölgesi içinde bulunan Kadeş gölü de zikredilmeye değerdir. Bu göl Humus şehrinin bir günden az mesafede batısında bulunmaktadır. Gölün kuzeyden güneye uzunluğu 1/3 konak kadar genişliği ise sed/baraj şeklindedir. Bu set taşlarla gölün kuzey tarafına yapılmıştır (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 51).

Humus eyalet merkezindeki diğer şehirlerin Şam bölgesindeki şehirlere olan mesafelerine gelince; Antartûs-Humus arasının 2 gün, Selemiye-Hims arasının 1 gün, Bulunyâs-Antartûs arasının 12 mil, Lazkiye-Antakya arasının 48 mil/3 gün, Lazkiye-Cebele arasının 12 mil, Lazkiye-Sahyûn arasının 1 gün, Efâmiye-Berzûye arasının 1 gün, Şeyzer-Hama arasının 9 mil, Şeyzer-Humus arasının 33 mil, Şeyzer-Antakya arasının 36 mil, Şeyzer-Kefertab arasının 12 mil, Kefertâb-Maarratü Numan arasının 12 mil ve

Hama-Humus arasının 1 gün/20 fersah uzaklıkta olduğu kaynaklarda zikredilmiştir (Ciner, 2018, s. 171; Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 205, 217, 220, 222, 224; İbn Havkal, 2021, s. 162; Nasır-ı Hüsrev, 1967, s. 16).

Sonuç

Gerek İslam öncesi dönemde gerekse İslami dönemde önemli bir merkez olan Şam bölgesinin 10. ve 11. yüzyıllarda üç önemli merkezi olan Dımaşk, Ürdün ve Humus cündleri genel tarih, coğrafya ve seyahatname türü eserler temelinde incelenmiş ve bu doğrultuda bölgenin önemi ortaya konmaya çalışılmıştır. Şam bölgesinin merkez şehri olan Dımaşk, belirtilen dönem içerisinde kaleme alınan kaynaklar ve muahhar kaynaklarda oldukça etkileyici olarak tarif edilmiş, bulunduğu konum, tarihi ve dini önemi, Ümeyye camii ve diğer kültürel varlıkları dikkat çekmiş, diğer bölge ve yerleşim merkezleri bu şehrin gölgesinde kalmış gözükmemektedir. Ekonomik olarak bölgenin en büyük gelir kaynağına sahip olan Dımaşk şehri buradaki liman şehirleri vasıtasıyla Guta, el-Bikâ ve Cevlân gibi verimli arazilerden elde edilen mahsulü Akdeniz'e kıyısı olan diğer önemli merkezlere ihraç edebilme imkânı da bulmuştur. Bölgeye hâkim olan iktidarların etki alanı diğer merkezleri de fazlaca etkilemiştir. Şam bölgesinin bir diğer merkezi olan Ürdün cündü daha dar bir yüz ölçüme sahip olup bu durum vergi gelirlerine yansımıştır. Kaynaklarda bölgenin önemli şehirleri olarak Taberiye, Sur ve Akka şehirleri daha çok ön plana çıkmıştır. Ürdün bölgesinin başşehri olan Taberiye, kaynaklarda tarihi ve fiziki özellikleri fazla uzun olmayan cümlelerle ifade edilmiş, şehrin konumu ve Dımaşk-Filistin güzergâhı üzerinde olmasının önemi üzerinde durulmuştur. Taberiye şehrinden ziyade bölgede bulunan önemli kıyı şehirleri olan Sur ve Akka, sahip oldukları limanları sayesinde ticari açıdan birbirleri ile yarışan, ekonomik olarak kalkınmış şehirler olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca bu şehirlerde bulunan tersâne ve donanmalar tüm bölgenin güvenliği için oldukça önemli olmuştur. Sur şehrinin tarihi olarak oldukça eski olduğu ve surlarının sağlamlığı nedeniyle burasını ele geçirmenin oldukça zor olduğu da vurgulanmıştır. Şam bölgesinin üçüncü önemli merkezi olan Humus cündünün ise genellikle düz bir arazi üzerine kurulu olduğu ve Lübnan dağlarından doğan Asi nehrinin bu eyaletin içerisinde geçerek birçok şehrine uğradığı ifade edilmiş, bu unsurlar sayesinde Humus bölgesi önemli bir tarım merkezi olarak Şam ekonomisine katkıda bulunmuştur. Humus cündüne ait şehirlerin, diğer eyalet merkezlerinin yerleşim yerlerinden fazla olduğu görülmekle beraber bu şehirlerin nispeten daha küçük yerleşim alanları olması, elde edilen vergi gelirlerinden de görüldüğü üzere, dikkatlerden kaçmamıştır. Sonuç itibarıyla Şam bölgesinin incelenen bu merkezleri, siyasi, dini, ekonomik ve kültürel açılardan dönemi itibarıyla önemini korumaya devam etmiş olup, bu durumun Haçlı seferleri arifesinde var olan iktidar mücadeleleri ve sonrasında Haçlı-Hilal savaşına da yansımaları şeklinde kendisini gösterdiği görülmüştür.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma, etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan eder.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makale yazarları aralarında herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Ağarı, M. (2002). *İslam coğrafyacılığı ve Müslüman coğrafyacılar: Doğuşu gelişimi ve temsilcileri*. Kitabevi Yayınları.
- Ağarı, M. (2006). *İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 47(2), 195-214.
- Altan, E. (2009). Sûr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37, 535-537. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Belâzurî, (1987). *Fütühu'l-büldân [Ülkelerin fetihleri]* (Çev. M. Fayda). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Bilge, M. L. (1998). Hayfa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 17, 41-43. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bilindir, S. (2017). Mirdâsî Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbî hale getirilmesi sürecinde bölgedeki Türkmen faaliyetleri. *Asia Minor Studies*, 5(10), 40-59.
- Bostan, İ. (1992). Ba'lebek. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 5, 9-11. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Carnotensis, F. (2009). *Kudüs seferi* (Çev. İ. B. Barlas). IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Ciner, O. (2018). *El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm isimli eserinin değerlendirilmesi ve Türkçe tercemesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dursun, D. (1992). Beyrut. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6, 81-84. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ebû Ubeyd el-Bekrî. (1992). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. A.P. van Leeuwen- A. Ferre, I, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî.
- Ebu'l-Ferec, G. (1945). *Ebu'l-Ferec tarihi: Cilt I* (Çev. Ö. R. Doğrul). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ebü'l-Fidâ, İ. b. A. el-Eyyûbî. (2017). *Ebü'l-Fidâ coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân)* (Çev. R. Şeşen). Yeditepe Yayınları.
- Emecen, F. (1989). Akkâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2, 265-267. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Erkal, M. (1991). Arşın. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3, 411-413. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Erkoçoğlu, F. (2017). Büyük Selçuklu ve Büyük Selçuklu Bakiyesi Devletler Hâkimiyetinde Dımaşk Şehri ve İç Kalesi. *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 8, 1-22.
- Halaçoğlu, Y. (1995). Fersah. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 12, 412. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İbn Battuta, (2004). *İbn Battuta seyahatnâmesi* (Çev. A. S. Aykut). Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Havkal, (2021). *10. asırda İslam coğrafyası* (Çev. R. Şeşen; 3. Baskı). Yeditepe Yayınları.
- İbn Hurdazbih, (2019). *Yollar ve ülkeler kitabı, el-Mesalik ve'l-memalik* (Çev. M. Ağarı; 2. Baskı). Kitabevi Yayınları.
- İbn Rüste, (1892). *el-Alâku'n-nefise*, nşr. M. J. de Goeje. E.J. Brill.
- İstahrî, (2004). *el-Mesâlik ve'l- memâlik*, nşr. M.J. de Goeje. Daru's-Sâdır.

- Kallek, C. (2002). Kulaç. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 26, 353-354. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kallek, C. (2020). Mil. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 30, 53-54. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kudâme İbn Cafer. (2018). *Kitabü'l-Harac* (Çev. R. Şeşen). Yeditepe Yayınevi.
- Küçükbekir, E. (2016). Sultan Alparslan Dönemi Selçuklu- Mirdâsî İlişkileri. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(1), 29-40.
- Mantran, R. (1997). Hama. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15, 396-398. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mantran, R. (1998). Humus. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18, 370-373. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Merçil, E. (2020). Mirdâsîler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 30, 149-151. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Müellifi Meçhul (2002). *Hududü'l-alem min meşrik ila mağrib*. Daru's-Sekafiye li'n-Neşr.
- Nasır-ı Hüsvrev (1967). *Sefername* (Çev. A. Terzi; 2. Baskı). Millî Eğitim Basimevi.
- Okur, H. (2022). *İbn. Cübeyr'in gözüyle XII. asırda Orta Doğu'da dini hayat*. Hacı Bayram Velî Üniversitesi Yayınları, İslara Uluslararası İslam Araştırmaları Kongresi Bildiriler Kitabı, ss. 372-392
- Opçin, E. (2015). *İbn Havkal'ın Sûretü'l—Ard adlı eserinin tercüme ve değerlendirmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özaydın, A. (1993). Cebele. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7, 183-184. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Peter Tudebodus. (2022). *Birinci Haçlı seferi* (Çev. S. Genç; 3. Baskı). Kronik Kitap.
- Taberî, (2019). *Târihu't-taberî: Cilt 3* (Çev. C. Saylık). Ankara Okulu Yayınları.
- Tomar, C. (2009). Sayda. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 36, 207-209. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tomar, C. (2010a). Şam. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 38, 320-325. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tomar, C. (2010b). Taberiye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39, 323-324. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tomar, C. (2012a). Trablusşam. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41, 292-294. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tomar, C. (2012b). Ürdün. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42, 354-356. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Usta, A. (2019). *Haçlı seferleri döneminde Sur şehri*. Belleten, 83(297), s. 439-468.
- Ya'kûbi, (2021). *Ülkeler kitabı (Kitâbü'l-Büldân)* (Çev. M. Ağarı). Kitabevi Yayınları.
- Yıldız, B. (2018). *Seyehatnamelerde Şam* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, H. İ. (2021). İslam'ın erken döneminde Şam bölgesindeki askerî-idarî bölgelerin (cünd/ecnâd) oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) toprak sisteminin etkisi. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 45, 69-102.

